

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Красноармійський індустріальний інститут
державного вищого навчального закладу
«Донецький національний технічний університет»

Цивільне право
Курс лекцій
для студентів економічних спеціальностей
(Загальна частина)

Красноармійськ – 2011

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Красноармійський індустріальний інститут
державного вищого навчального закладу
«Донецький національний технічний університет»

Цивільне право
Курс лекцій
для студентів економічних спеціальностей
(Загальна частина)

Розглянуто на засіданні
кафедри СГП КП ДонНТУ
протокол № 8
від « 27 » 04 2011

Затверджено на засіданні
навчально-видавничої
ради ДонНТУ
протокол № 3
від « 05 » 05 2011

Красноармійськ – 2011

Курс лекцій з цивільного права для студентів економічних спеціальностей / укладач: Пархоменко М.М. асистент кафедри СГП КП ДонНТУ. – Красноармійськ: КП ДонНТУ, 2011. – 102 с.

В курсі лекцій представлені: конспект лекційного курсу з цивільного права (загальна частина), надано список рекомендованої літератури.

Укладач: асистент Пархоменко М.М.

Рецензент: Василенко А.І., старший викладач

Відповідальний за випуск: завкафедри СГП КП ДонНТУ
Дяченко Н.І.

ЗМІСТ

1. Загальні положення	6
2. Лекції з дисципліни	7
Лекція 1. Поняття цивільного права	7
1.1. Поняття та місце в системі права України	7
1.2. Функції цивільного права.....	13
1.3. Предмет цивільного права	17
1.4. Метод цивільного права	23
1.5. Принципи цивільного права	26
1.6. Система цивільного права	32
Лекція 2. Цивільні правовідносини	34
2.1. Поняття цивільних правовідносин	34
2.2. Структура цивільних правовідносин	36
2.3. Види цивільних правовідносин.....	38
Лекція 3. Суб'єкти цивільних правовідносин	41
3.1. Загальні положення про суб'єкти цивільного права	41
3.2. Цивільна правоздатність: поняття, зміст, особливість	46
3.3. Види цивільної правоздатності	48
3.4. Цивільна дієздатність	53
3.5. Види дієздатності та їх зміст	54
Лекція 4. Об'єкти цивільного права	64
4.1. Загальні положення про об'єкти цивільних прав	64
4.2. Види об'єктів цивільного права	66
4.3. Особисті немайнові права як об'єкти цивільних прав	68
4.4. Речі як об'єкти цивільних прав	70
4.5. Класифікація речей	71
4.6. Інші об'єкти цивільних прав	79
Лекція 5. Позовна давність у цивільному праві України	82
5.1. Поняття та правове значення позовної давності	82
5.2. Види строків позовної давності	85
5.3. Визначення початку перебігу строку позовної давності	87
5.4. Зупинення та перерва строків позовної давності	89
5.5. Відновлення строків позовної давності	93
5.6. Вимоги, на які позовна давність не поширюється	95
5.7. Наслідки спливу строків позовної давності	97
3. Список рекомендованої літератури	100

1. Загальні положення.

Значення цивільного права (в усіх його проявах: галузі права, науки, законодавства, навчальної дисципліни) для правової освіти важко переоцінити. Цивільне право на протязі всього розвитку людства відіграло і буде відігравати надзвичайно важливу роль у захисті інтересів громадян і суспільства. Недарма Цивільний кодекс називають другою конституцією держави. На етапі побудови і утвердження суверенної демократичної України, з соціально-орієнтованою економікою, набуває особливого значення проблема реалізації закладених в Конституції України принципів регулювання майнових відносин, захисту прав власників, честі і гідності людини.

Під час вивчення дисципліни «Цивільне право» студенти повинні засвоїти загально визнані цивілістичні постулати, опанувати інструментарій, навчитися самостійно аналізувати його законодавче оформлення, оволодіти навичками практичного застосування цивільно-правових знань, що і становить мету викладання дисципліни. Головними завданнями курсу є сприяння формуванню у студентів уміння орієнтуватися в системі джерел цивільного права, аналізувати й узагальнювати вивчений матеріал.

Зміст програми вивчення дисципліни «Цивільне право» охоплює загальну і особливу частини цивільного права, а також вивчення і аналіз норм цивільного права зарубіжних країн.

При вивченні дисципліни поєднуються аудиторні заняття і поза аудиторна самостійна робота студентів. Аудиторні заняття проводяться у формі лекційних, семінарських та практичних занять. Зміст самостійної роботи визначається тематичним планом вивчення дисципліни, методичними матеріалами та завданнями викладача.

Перевірка засвоєних знань, набутих навичок і вмінь студентів відбувається у формі поточного, модульного та підсумкового контролю.

Поточний контроль передбачає активну участь у семінарських заняттях та роботу в аудиторії під час лекцій.

Модульний контроль здійснюється після опанування визначного у структурі курсі обсягу знань (двічі на семестр).

Підсумковий контроль здійснюється у формі заліків або іспитів по закінченню семестру.

В курсі лекцій надані базові лекції загальної частини цивільного права, визначена ключова термінологія, контрольні питання, список рекомендованої літератури.

Обсяг курсу «Цивільне право» передбачає 113 годин аудиторного навантаження та 170 годин СРС (в тому числі – курсову роботу у другому модулі УІ семестрі).

Лекція 1. Поняття цивільного права

План:

- 1.1. Поняття та місце в системі права України.
- 1.2. Функції цивільного права.
- 1.3. Предмет цивільного права.
- 1.4. Метод цивільного права.
- 1.5. Принципи цивільного права.
- 1.6. Система цивільного права.

Ключова термінологія: право, цивільне право, цивільні правовідносини, предмет цивільного права, метод цивільного права, засади цивільного права, принципи цивільного права, система цивільного права, цінності цивільного права.

1.1. Поняття цивільного права та його місце в системі права України

Традиційно з часів римського права право розглядається як система правових норм, що регулюють суспільні відносини. Воно поділяється на два блоки: публічне право, яке регулює відносини на користь держави та приватне право, яке регулює відносини на користь окремого суб'єкта. Мова йде про дві надгалузі права: публічне та приватне право. Вони мають свій механізм, свої засоби, свої юрисдикційні форми та навіть державні органи і інші органи, що забезпечують реалізацію їх прав та охоронюваних законом інтересів. Основою приватного права є цивільне право.

Цивільне право призване врегулювати особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), що засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників (ст.1 ЦК). Ці відносини є найбільш поширеними, зустрічаються на кожному кроці настільки часто, що стали звичаєвими і ми інколи не замислюємося над їх правовою суттю, над тим, що вони є предметом правового регулювання, що може бути інакше, що можуть виникнути нестандартні ситуації за яких порушуються права і охоронювані законом особисті й майнові інтереси учасників цих відносин. Лише коли виникає конфлікт, коли порушуються право чи охоронюваний законом інтерес, більшість пересічних громадян намагаються порівняти свої, інколи безграмотні з правового боку дії, із вистражданою тисячолітньою практикою бажаною не конфліктною моделлю правила поведінки увібраною конструкцією закону і віднайти справедливе вирішення проблемної ситуації. При достатньому знанні права можна було б уникнути чи попередити можливі негативні наслідки. В цьому власне й проявляється значення права і зокрема цивільного. В цьому перевага і вигода його знавців.

Загалом право розуміється у декількох аспектах: побутовому, соціальному, юридичному і філософському. Сучасна наука дає можливість сприймати право у контексті права людини і традиційному: суб'єктивному і

об'єктивному сенсі. Останнє інколи ототожнюється з писаним правом, яке ще прийнято називати позитивним правом. Крім цього склались певні системи права, що мають спільні корені або ознаки. Такими є мусульманське право або європейське право.

Сучасне цивільне право розвивається досить суперечливими шляхами: то на основі національної самобутності, то на основі багатовекторності, то на основі адаптації до законодавства Європейського Союзу. За цього виникло безліч течій його сприйняття та розуміння. Проте й викристалізовується загальна тенденція до уніфікації конструкції окремих інститутів приватного права та його основи – цивільного права.

Специфіка цивільного права полягає у його обов'язковості: з моменту свого народження і до смерті людина знаходиться під впливом регулюючих властивостей норм цивільного права. У ці правовідносини їх учасники вступають здебільше самостійно задля задоволення своїх потреб та охоронюваних законом інтересів. Учасники цих відносин (люди чи створені людьми певні соціальні утворення) виступають носіями притаманних їм загальних чи спеціальних суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Соціальні утворення отримали назву юридичних осіб. Як такі в цивільних правовідносинах приймає участь сама держава та органи місцевого самоврядування. В приватних правовідносинах держава виступає на рівні з іншими особами, а як юридична особа має особливі правові форми охорони прав та попередження зловживань.

Право як система встановлених чи санкціонованих державою обов'язкових до виконання норм–правил поведінки є регулятором суспільних відносин і підтримується примусовою силою держави. Сила цього підтримання не є однаковою для всіх норм права. В одних випадках держава створює спеціальні органи для підтримання імперативів, а в других – за диспозитивності правового регулювання вмішується у ці відносини лише за ініціативою їх учасників або коли ті не здатні здійснити свої права. Крім цього доцільність такого втручання залежить від мети, що ставиться перед суспільством і державою.

Основне значення в правовій державі має людина її права і правомірні охоронювані законом інтереси. У приватній сфері поведінка людини зумовлена об'єктивними біологічними, економічними, соціальними потребами і може коригуватися суб'єктивними (особливості психомоторної діяльності) чинниками. За таких умов значна увага як корелятам юридично значимої поведінки людини мають її охоронювані законом інтереси. Вони здебільше задовольняються самою людиною виходячи із її внутрішнього права, внутрішньої культури, виховання.

Самі інтереси людини, а організованого суспільства тим більше, можуть бути далекоглядними (стратегічними) і найближчими (тактичними). Так із вибором постійного місця проживання особа зв'язується тим самим із

місцем та способами й засобами реалізації багатьох інших прав. Стратегічні інтереси можуть змінюватися на певних історичних, особливо переломних етапах розвитку суспільства, що проявляється так чи інакше в праві та його висхідних ідеях правового регулювання (на користь суспільства, на користь бізнесу, на користь еліти, на користь ідеї, на користь людини і у тому числі пересічної). Якщо це так то і зміст права може змінюватися, а через зміну його акцентів змінюються й функції права.

Таким чином, коли ми говоримо про право, то слід визначитися в його основних завданнях на певному етапі розвитку суспільства. Якщо у сучасних умовах потрібна самодостатність суб'єктів то ми повинні розкрити потенціал людини, її розквітостити, надати можливість проявити себе та свої інтелектуальні здібності, надати можливості для самореалізації майнової самодостатності. Відповідно право як основний інструментарій вирішення цього завдання повинне гармоніювати із внутрішнім правом людини, слугувати її правам і інтересам. Тоді слід виходити з теорії природного права, де правом є внутрішня воля вільної і правослухняної людини. У відносинах приватного характеру внутрішнє право людини може домінувати над писаним (позитивним) правом. З часом в громадянському суспільстві воно стає пріоритетним. Проте, нині ми орієнтуємось на усереднену модель правомірної поведінки, що від імені держави нормотворчим органом через виписану норму права розведена у ранг закону.

Але у відносинах між суб'єктами вони можуть керуватися своїм правом і діяти у своєму власному чи узгодженому і охоронюваному законом інтересі. Це триває доти доки їх інтереси не входять у протиріччя один одному чи з інтересами інших осіб. Тут повинен бути усереднений підхід до регулювання певних юридично значимих відносин. Коли між учасниками цивільних правовідносин виникає суперечка і вона передається на розгляд інших осіб і особливо державних органів (суду) то слід виходити із формалізованої норми права.

За таких обставин позитивним приватним правом моделюється лише усереднена модель поведінки, а основне віддається на розсуд учасників правовідносин. Власне це й повинне бути характерне для приватного права. Такий підхід побудований на новому світогляді і уявленні про роль і значення людини. Звідси філософський світогляд людини як учасника таких відносин визначає стратегію і інтерпретацію сучасного цивільного права.

Цивільне право, як частина правової системи світу та держави складається з норм права. Але вони здебільше мають диспозитивний, а не імперативний характер і слугують бажаною моделлю поведінки для суб'єктів. З огляду на це традиційні підходи до системи права взагалі і цивільного зокрема потребують певного критичного аналізу. Це зв'язано з поділом права на публічне в приватне. Перше слугує інтересам держави і його регулювання

здійснюється з позиції сили, то друге в інтересах окремої незалежної і вільної фізичної або юридичної особи на засадах диспозитивності.

Суб'єктам цивільного права визначально надані широкі можливості для реалізації права (здатність мати права) відповідно до їх власного інтересу, можливостей та побутової чи кваліфікованої усвідомленості (обізнаності) самостійно моделювати свої юридично значимі дії. Цей підхід має конституційний ранг. Відповідно до ст. 8 Конституції України визнано і гарантовано дію принципу верховенства права, що притримується загального правила: дозволене все те, що не заборонене законом. У той же час ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законом. Тут йдеться про зловживання правом та застосування у практичній діяльності таких правових конструкцій, які не передбачені цивільним правом (відчуження державного майна без згоди Фонду державного майна та його реалізація поза конкурентними умовами). Такі випадки не поодинокі і дії спрямовані на заволодіння майном.

Якщо виходити з того, що людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України) то галузеве законодавство повинно бути підкорене цьому основному детермінанту правового регулювання. Таким чином слід відзначити детермінанти правового регулювання приватним правом України. Серед них – основні цінності суспільства. Це людина, права і законні інтереси фізичних і створених фізичними особами юридичних осіб, потреби інтеграції у світове співтовариство, створення для людини сприятливої правосфери у якій людина може забезпечити свої матеріальні і духовні потреби самостійно або за допомогою інших осіб на економічній чи іншій довірчій основі.

Відносини, що регулюються цивільним правом формалізовані у ЦК України. Згідно його ч. 1 ст.1 цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. Основним у вирішенні його природи та спрямованості є характер та вид урегульованих суспільних відносин, спосіб впливу на поведінку їх учасників, способи формування юридично-значимої поведінки при реалізації своїх прав та правомірних інтересів, визначення меж та способів виконання обов'язку зобов'язаних осіб. Окрім цього, немаловажне значення має і спосіб та порядок захисту порушених прав і законних інтересів.

Поняття цивільного права зумовлене загальними підходами, що визначились у правовій науці та її теоріях. Термін «цивільне право» традиційно розглядається в чотирьох аспектах:

базова галузь права яка регулює майнові і особисті немайнові відносини між не підпорядкованими, юридично самостійними і автономними суб'єктами права. Ці відносини можна охарактеризувати як відносини рівних перед рівними. Інакше вони йменуються відносинами по горизонталі. Як базова

галузь права України цивільне право слугує основою для врегулювання на тих же засадах інших відносин приватного характеру: сімейних, земельних, трудових та інших. При уважному аналізі переважна частина так званих господарських відносин теж є приватними, засновані на пропозиції, а не нав'язуванні, товару споживачу і побудованими на засадах цивільного права;

галузь законодавства – система норм права якими регулюються цивільно-правові відносини (майнові і особисті немайнові та інші). Цивільне законодавство прийнято ще називати позитивним правом. При тому в правових порядках цивільне законодавство – ядро приватного права й передує публічному законодавству, визначає його спрямованість.

Разом з тим слід зважати, що формується нова правова культура на основі природного права людини та його цінності, універсалізації з урахуванням об'єктивних закономірностей та вироблених людством стандартів і пріоритетів. Відтак й змінюються акценти у регулюванні. Це має позитивне значення (розкріпачує людину у здійснення свого права) та негативне (надає можливість доволі вільно тлумачити суб'єктивні права і загрожує не автентичності правозастосування);

наука – вчення, теорії, наукові концепції про врегульовані цивільним правом відносини та їх елементи, систематику, взаємодію з іншими галузями права тощо;

навчальна дисципліна – встановлені кваліфікаційними вимогами до спеціаліста та програмою курсу „Цивільне право України ” основні знання і вміння яких повинні досягнути особи, що навчаються, а також методи їх викладання.

Цивільне право є соціальною цінністю і відображає об'єктивні відносини, що складаються при задоволенні життєво-важливих потреб людини, охоронюваних законом інтересів, обслуговуванні економічного обігу. Об'єктивна зумовленість цього права є підставою для його універсалізації в межах певних формацій а з економічним глобалізмом, загостренням світовим співтовариством уваги на гуманітарній сфері та правах людини в у глобальному масштабі. Особливість цивільного права полягає у тому, що воно регулює нормальні значимі з точки предмету правового регулювання людські стосунки. Коли ці стосунки виходять за межі і порушують права і інтереси їх учасників цивільне право на засадах компенсаторності їх підправляє до нормального стану.

Це право має глибокі гносеологічні корені і сягає в глибину тисячоліть. За цей період вироблені сталі підходи, конструкції. Найбільш вивершеною була конструкція римського цивільного права, яка рецептована більшістю країн світу. За своєю ідеологією сучасне цивільне право і цивільно-правова культура в Україні базується на засадах німецького цивільного права але на відміну від його стислих формулювань містить розгорнуті. Воно характеризується такими моментами:

є незмінним атрибутом соціальної, демократичної, правової держави з ринковою економікою;

складає основну частину всякої розвинутої правової системи;

своїми коренями сягає глибин людської цивілізації, але найбільшого розквіту отримало в *jus civile* (римському цивільному праві), внаслідок чого було рецептованим європейськими країнами, а з часом так чи інакше більшістю країн світу;

відноситься до фундаментальних галузей права які регулюють найбільш значимі для життя і соціального буття людини відносини;

пронизане гуманістичною ідеєю і призначене охороняти життя, здоров'я, особисту недоторканність, права і законні інтереси людини;

виконує основне регулятивне навантаження нормальних найбільш застосовуваних у житті та об'єктивно необхідних потреб з приводу чого люди і вступають у правовідносини;

стосуються прямо або опосередковано всіх відносин що торкаються життєво важливих інтересів людини;

підвернене універсалізації у світовому масштабі;

розраховане на максимальне задоволення потреб і інтересів людини згідно його матеріальних, інтелектуальних, фізичних і інших здібностей;

- визначально виходить із визнання товарності майнових відносин і розраховане на регулювання товарообмінних ринкових відносин між окремими товаровласниками. По суті є відображенням і юридичною формою економічних відносин;

- має набір диспозицій у поведінці суб'єктів, які до того надають можливість в певних межах їх модифікувати самими учасниками правовідносин до їх користі;

регулює особисті відносини між людьми на основі християнських цінностей та суспільної моралі – системі етичних норм, правил поведінки, що склалися у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість справедливості (ч.10 ст.1 ЗУ “Про захист суспільної моралі”);

складає основу формування професійного обліку юриста.

Місце цивільного права в системі права України зумовлене його функціями та впливом на інші галузі права України. Воно виходить від держави і забезпечує її основне завдання – забезпечення людини, її життя та здоров'я честі та гідності, недоторканності і безпеки (ст. 3 Конституції України). Якщо засобами публічного права ці визначальні цінності забезпечуються як елемент соціальної політики чи охорони правопорядку, то лише цивільним правом сама особа може проявити турботу про себе, своє здоров'я, життя та здоров'я близьких, майно та майнові інтереси. За допомогою договору охорони можна убезпечити себе, своє здоров'я майнові інтереси, на основі платного медичного обслуговування отримати кваліфіковану медичну допомогу, в тім числі

замінити ушкоджений орган, поновити своє добре ім'я, або принаймні компенсувати заподіяну моральну шкоду.

Якщо виходити з того, що саме цивільне право юридично оформляє економічні за суттю відносини то саме йому відводиться основна роль у забезпеченні стабільності економіки, формуванні економічних спільнот, механізму їх взаємодій для досягнення індивідуальних і спільних інтересів. В основу регулювання товарно-грошових відносин покладено механізм цивільного права яке засноване на свободі власності, свободі договору, свободі підприємництва.

З відходом від планових засад і централізації економіки значно зросла роль цивільно-правового договору в упорядкуванні зв'язків між окремими товаровиробниками в тім числі й суміжниками і споживачами. При тому значно збільшилася кількість та види договорів, ускладнився їх зміст, способи, механізм укладання і забезпечення.

Більш того сучасне цивільне право по мірі втягнення в інтеграційні процеси нових країн та нових сфер суспільного буття все більше набуває універсальності. Запозичення виправданих практикою цивілістичних конструкцій зближує законодавства окремих країн, а розроблені стандарти соціального буття тому лише сприяють. У економічній сфері взагалі і все більшої ваги набуває міжнародне приватне право.

Цивільне право склало основу приватного права взагалі. З визнанням праці товаром його положення поширюються на трудове право та інші галузі прав. Цивільне право стало регулювати ці відносини, які раніше знаходилися виключно у сфері публічного права (земельні). Тож виникає можливість для субсидіарного застосування при урегулюванні певних відносин норм однієї основної та іншої предметної галузі права. Наприклад, при регулюванні відносин стосовно землі необхідно застосувати поряд з нормами ЦК і норми ЗК. Воно тісно взаємодіє з процесуальним правом. Матеріальне право власне забезпечується можливостями процесуального права та інших галузей права. Так в ряді випадків адміністративне і кримінальне провадження дає матеріали для доказування прав учасників цивільного процесу і відповідно захисту порушених цивільних прав і охоронюваних ним інтересів.

З урахуванням наведеного цивільне право – система правових норм, які на засадах приватності та свободи дії у приватній сфері регулюють цивільні правовідносини (майнові, особисті немайнові, організаційні та інші) між незалежними, майнове уособленими учасниками властивими цивільному праву способами формування їх поведінки задля задоволення потреб і законних інтересів людини та створених людьми соціальних утворень.

1.2. Функції цивільного права

Значення права у суспільстві розкривається через його функції – службову роль у суспільстві, загальний обсяг врегульованих відносин, їх

важливість для забезпечення нормального існування суспільства, забезпечення в ньому злагоди і порядку. Люди та створені ними юридичні особи постійно перебувають (мають право власності на належне їм майно, або хоча б речові права обмеженого користування чужими речами) і кожен день вступають у цивільні відносини з приводу обміну результатами своєї праці та задля задоволення своїх життєвих потреб. Тож цивільне право є правом суспільного життя людини, способом врегулювання юридично значимих відносин та стосунків між людьми, людьми та юридичними особами.

Цивільне право постійно супроводжує людину як позитивна правосфера її юридично значимої діяльності і буття. Учасниками інших відносин людина може ніколи так і не стати. За відсутності обов'язку працювати чи неможливості це робити за станом здоров'я людина все своє життя може бути утриманцем. Тоді на неї не поширює свою дію трудове право. Якщо людина не скоїть діяння, яке за законом кваліфікується як злочин, вона ніколи не притягатиметься до кримінальної відповідальності. Цивільно-правовими відносинами прямо чи опосередковано, в більшій чи меншій мірі людина зв'язана постійно – з моменту свого народження до смерті, що зумовлене її біологічною та соціальною сутностями.

Функції цивільного права характеризують його місце у системі права взагалі, та слугують як допоміжний критерій встановлення специфіки даної галузі права. Вони є своєрідним камертоном узгодження норм цивільного права.

У навчальній літературі інколи значення функцій цивільного права принижується, або взагалі висловлюється критика щодо доцільності функціональної характеристики цивільного права. Між тим у функціях права проявляється його генеральна ідея і спрямування. Таким чином спроби висвітлити особливість цивільно-правового регулювання лише за предметом і методом чи за самим методом будуть неповні. Відповідно до цього у законодавстві звертається увага на службову роль права. Саме з цих позицій проводиться моніторинг права та експертиза розроблених законопроектів.

У функціях проявляється методологічний бік галузі права, його канва. Як уже було зазначено роль та значення функцій права не може бути сталою. На певних історичних проміжках вони можуть змінюватися: одні з них ставати основними, інші – допоміжними, доповнюватися іншими тощо.

Функції цивільного права зумовлені його предметом та методом напрямком цивільно-правового впливу на врегульовані відносини, зокрема поведінку їх учасників задля досягнення певної індивідуальної чи суспільної мети. Всі функції можна поділити на дві групи: основні і традиційні.

До основних відносяться такі функції:

регулятивна – упорядковує особисті немайнові й майнові відносини, надає їм повторюваності, однорідності, зрозумілості. Ця функція є домінуючою і полягає в упорядкуванні нормальних людських стосунків та економічних відносин у суспільстві. У цивільному праві майже нема заборон, а в основному

дозволи і моделі правомірної інколи максимально деталізованої не тільки у законі але і підзаконному акті поведінки. Більш того у цивільному праві є допоміжний рівень впливу на формування і форму відносин: рекомендації міжнародних неурядових організацій, типові і зразкові договори, рекомендації кращих представників науки і практики. На основі цього засоби цивільного права надають учасникам правовідносин можливості для самоорганізації і саморегулювання на рівні мононом права.

Слід зауважити, що у теорії права розрізняють регулятивну статистичну і регулятивну динамічну функції цивільного права. Перша забезпечується через встановлення правового режиму об'єктів цивільного права та правового становища їх суб'єктів. Друга визначається через формалізацію порядку і форми трансформації відносин із статички в динаміку.

Загальний регулятивний підхід приватного права і зокрема його основи цивільного права проявляється у формулі; дозволене все те, що не заборонене законом. Спеціальний рівень регулювання цих відносин може проявлятися у певних передумовах і тим числі й вимогах щодо суб'єктів цивільних правовідносин, умовах, порядку (державна реєстрація), формі (письмова) тощо;

символьна – встановлює категоріальну систему узагальненої і усередненої поведінки суб'єктів цивільних правовідносин, які можуть адекватно сприйматися і оцінюватися іншими особами, правозастосовними й судовими органами. Тобто в диспозиції норми цивільного права встановлюється певний стандарт чи алгоритм бажаної поведінки. Тим самим встановлюється цивілістична культура і єдність праворозуміння;

охоронна – забезпечує непорушність прав і законних інтересів учасників цивільних правовідносин (їх охороняє), а в разі їх порушення забезпечує засобами, способами й формами захисту й тим стабілізує суспільні відносини, надає впевненості у існуванні певних відносин. Основний напрям охорони – захист майнових інтересів учасників цивільного обігу через забезпечення стабільності майнового становища добросовісних учасників цивільних правовідносин;

компенсаційна (компенсаторна) функція тісно пов'язана з охоронною і полягає і основному спрямуванні відповідальності у цивільному праві – відновити майнове та особисте становище, яке існувало до порушення права, а при неможливості поновлення такого становища – компенсувати втрати, що виникли із-за такого порушення.

До традиційних (функцій права взагалі) відносяться такі функції:

превентивна – попереджує порушення цивільних прав і обов'язків під страхом застосування санкцій до порушника. Через встановленні особливого правового режиму обмежує вільний доступ до речей які становлять потенційну загрозу (мисливська зброя, засоби самооборони), або спеціальні вимоги до осіб, які можуть займатися певною діяльністю;

виховна – формує у учасників цивільно-правових відносин цивілістичну культуру, повагу до прав та законних інтересів інших осіб, правову свідомість, впевненість що за умови дотримання встановленого порядку й форми вступу у ці відносини їх права будуть гарантовані. Така функція вельми актуальна з погляду на вимогу суспільної моралі. Зокрема відповідно до ст. 6 ЗУ “Про захист суспільної моралі” заборонено виробництво і ввезення в Україну творів, зображень, інших предметів порнографічного характеру з метою збуту чи розповсюдження, їх виготовлення, перевезення чи інше переміщення, реклама збуту чи розповсюдження як і рівно обіг, демонстрація та прокат друкованих видань, кіно-, аудіо-, відео-, радіо-, телепродукції, матеріалів на електронних носіях, інших видів продукції, що пропагують порнографію;

інформаційна – надає змогу ознайомитися із засобами цивільного права у задоволенні прав і правомірних інтересів осіб, можливостями найкращим чином задовольнити свої потреби, гарантіях суб’єктивних прав, способах їх захисту, можливостях мінімізувати втрати. Особливо це проявляється при веденні господарської і зокрема підприємницької діяльності. Не дарма тут є вельми актуальним твердження що знання права допомагає отримати ти з меншими затратами більший прибуток, а незнання – втратити своє майно. У побутовій сфері – з меншими витратами отримати найбільший ефект.

Не менш важливий чисто інформаційний аспект. Хто володіє інформацією той володіє світом. Інформація про можливості цивільно-правової норми, інститути цивільного права є неоціненною для пересічної людини і джерелом отримання морального і матеріального задоволення для фахівця;

гарантійна функція зумовлена відносною стабільністю цивільного законодавства та вживаних на протязі тривалого часу сталих правових конструкцій при урегулюванні правовідносин. Право містить матеріальні і процесуальні гарантії стабільності цих відносин, а в разі порушення прав і законних інтересів – їх поновлення. Це надає змогу на звичаєвому праві в принципі правильно тлумачити норми цивільного права, дотримуватись встановлених процедур, стабілізувати судову практику. Навіть з прийняттям нового ЦК основні інститути цивільного права зберегли свою стабільність. Крім цього на таких же засадах регулюються особисті немайнові і майнові відносини в інших країнах, що надає їм властивості вічних цінностей людства;

прогностична – створює умови для формування нових, зумовлених реаліями людського буття і економіки відносин. Наприклад із включенням особистих немайнових прав у об’єкти цивільного права виникла потреба розробки інституційних засобів його реалізації згідно нових технологій. Це стосується правового врегулювання відносин, що виникли у зв’язку із створенням всесвітньої інформаційної мережі Інтернет; електронна пошта, електронна торгівля (комерція), електронна реклама і інформація взагалі.

Всі функції цивільного права характеризується єдністю і диференціацією в нормах права по мірі переходу від його загальних норм до спеціальних. При тому окремі підгалузі цивільного права (право власності, право інтелектуальної власності, зобов'язальне і зокрема договірне право, спадкове право мають свої функції. Певні функції мають окремі типи договірних зобов'язань. Проводиться ідея, що і навіть окремі інститути цивільного права мають свої цементуючі їх підходи (принципи договірного права, принципи права інтелектуальної власності, а значить й властиві лише цим інститутам цивільного права функції). Важливо лише щоб їх притримувались при нормотворчості і правозастосуванні.

Реалізація ряду функцій цивільного права можлива лише у єдності з нормами процесуального права.

1.3. Предмет цивільного права

Загальноприйняте, що предмет і метод правового регулювання є визначальними для визначення галузевої приналежності норм права і галузі права взагалі. Тим більше, це стосується тих галузей права що мають самостійне і домінуюче значення у суспільстві. Проте, як зазначає А.С.Довгерт, значення предмету та методу цивільного права в умовах громадянського суспільства вже не відіграє тої визначальної ролі як це було раніше. Більш того традиційний підхід створює пастку для розвитку сучасних уявлень про право, зокрема галузі права. В цю пастку попадають представники окремих сфер правового впливу і намагаються відстоювати штучні конструкції галузей права.

Цивільне право регулює більшість тих суспільних відносин, які забезпечують нормальне існування людини як центра правової системи, воно є не тільки правовою але соціальною цінністю суспільства. Не дарма умовою тісного співробітництва України як молодій суверенній держави ставилось прийняття нових Конституції України та ЦК. Чим суспільство є більше цивілізованим та розвинута правова культура його окремих індивідів, чим в ньому більше саморегулятивних механізмів, тим більше в ньому потреба в приватноправовому регулюванні і його основі – цивільному праві. Тож загалом предметом цивільного права є найбільш уживані і найбільш важливі для людини правовідносини. Звідси надшироке коло врегульованих цивільним правом правовідносин.

Предметом цивільного права як і інших галузей права є суспільні відносини, що врегульовані нормами цього права. Не дивлячись на те, що у самому законі ст.1 ЦК предмет окреслено особистими немайновими й майновими відносинами (цивільні відносини), що засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. При тому згідно основного завдання права нарешті першість віддана особистим немайновим відносинам. На другому місці, попри майновий детермінізм

існування людини в умовах ринкової економіки відведено майновим відносинам. Основними ознаками цивільних відносин є:

їх суб'єкти як юридично рівні, відокремлені один від одного в організаційно-правовому і майновому сенсі не підпорядковані один одному як учасники цих відносин;

предмет – особисті немайнові, майнові та інші відносини не сформульований імперативно, що відкриває дорогу для універсалізму цивільного права;

метод як спосіб впливу на поведінку учасників цивільних правовідносин характеризується ініціативністю учасників і диспозитивністю його норм;

зміст – суб'єктивні права та юридичні обов'язки, охоронювані законом інтереси;

спосіб захисту – ініціативний зі сторони потерпілої особи і інших осіб, якщо це передбачено законом чи договором із потерпілим від порушення прав;

форма захисту - юрисдикційна і як виключення неюрисдикційна;

здебільшого невичерпність цивільних прав, можливість їх здійснення самостійно і у будь-який момент, за виключенням випадків коли законом встановлене інше;

застосування імперативів, як виключення із загального правила.

Як ми вважаємо, врегульовані цивільним правом відносини за ознакою їх визначеності можна поділити на дві групи: легальні – безпосередньо вказані у самому законі і доктринальні – вказані у наукових роботах представників науки цивільного права. Такий підхід відображає два напрямки правого регулювання цивільних відносин: на основі закону у широкому розумінні цього слова і на основі права. Такий підхід є слушним, але не безспірним, як й підходи до значення предмету цивільного права взагалі.

Як вказано у ст.1 ЦК цивільним законодавством регулюються особисті немайнові і майнові відносини, що означені загальним терміном “цивільні відносини”. Отже термін “цивільні відносини ” отримав легальне визначення і справа лише за тим, який його зміст.

Розмежування предмету правового регулювання між ЦК і ГК проведено у ч.2 ст.1 ЦК та ст.4 ГК. Так до майнових відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони другій стороні, а також до податкових, бюджетних відносин цивільне законодавство не застосовується, якщо інше не встановлено законом. Стаття 4 ГК встановлює, що не є предметом господарського права майнові та особисті немайнові відносини, що регулюються ЦК. Між тим, навіть попри використання для визначення предмету господарського права узагальнюючого терміну “господарські правовідносини ” ми повинні все таки визнати, що основну їх основну складову все-таки складають майнові відносини. Легальне визначення предмету правового регулювання цивільним правом і відмежування його від інших

відносин зовсім не означає що доктринальні відносини не є цивільними. Це лише надає систематики врегульованих цивільним правом відносин, зумовлює структуру самого ЦК. Тому у подальшому ми й будемо розглядати ці відносини у визначеному законом порядку.

Перше місце серед відносин, що є предметом цивільного права надано особистим немайновим відносинам (ст.1 ЦК). Така увага до особистих немайнових відносин спричинена необхідністю розкріпачення особистості, підняття її ролі у суспільній практиці, підвищенні гарантій захищеності, увагою до творчих, само поважаючих себе і активний у соціальній і економічній сфері особистості. Це важливий етап переходу до диференційованої оцінки заслуг особистості на зміну домінуючій досі зрівнялівці.. Ці відносини зв'язані з визнанням приналежності особі немайнових благ в силу самого народження (природні права), в силу створення і реєстрації (легалізації) ні права: право на фірмове найменування, на ім'я) чи і силу інших фактів об'єктивного (потеплілий від стихійного лиха) чи суб'єктивного (автор витвору науки, літератури чи мистецтва) характеру.

Для фізичної особи природні права виникають в силу народження і мають подвійну природу: є елементом правоздатності і одночасно суб'єктивним правом. Інші немайнові відносини для фізичних виникають внаслідок інших обставин.

Визначаючись у специфіці цивільно-правового регулювання особистих немайнових відносин слід встановити через які засоби це здійснюється. Виходячи з наведеного це встановлення індивідуалізації суб'єкта права, режиму недоторканості цих немайнових благ та наслідків їх порушення. Отже особистими немайновими є відносини, що виникають з приводу немайнових благ і спрямовані на індивідуалізацію особи через визначені формально і притаманні особі соціальні властивості.

Традиційно особисті немайнові відносини поділяються на дві групи:

особисті немайнові не зв'язані з майном (честь, гідність, ім'я);

особисті немайнові зв'язані з майном (авторство, право на зображення). Обґрунтуванням такого поділу слугувало право на отримання авторської винагороди за результати творчої праці. Але на сьогодні авторську винагороду отримують на підставі авторських, ліцензійних та інших договорів, перемог на конкурсах, рішень про присудження премій тощо. Безпосереднього права на винагороду на еквівалентно-оплатній основі лише з самого факту приналежності авторства не впливає. Виключення складають премії, конкурсні винагороди тощо. Але вони мають зовсім іншу правову природу. Тож поділ особистих немайнових прав на вказані групи втратив практичне значення і в умовах ринкової економіки і змін у сутності права інтелектуальної власності є необґрунтованим.

Особисті немайнові відносини найбільш широке і пряме регулювання спочатку отримали у Розділі 2 Конституції України, а вже потім у Книзі другій

нового ЦК “Особисті немайнові права фізичної особи”. Крім цього норми про врегулювання особистих немайнових відносин містяться в інших кодифікованих і поточних актах цивільного законодавства.

Особисті немайнові відносини як предмет цивільного права характеризуються такими рисами:

- їх об'єктами є особисті немайнові блага, які похищені матеріального змісту та речових прав

тісно зв'язані з певною фізичною або юридичною особою;

є абсолютними і не здебільше не передбачають їх динаміки. Проте є виключення і за договором комерційної концесії право володілець за плату може передати користувачу право на використання його ділової репутації (ст.ст. 1115,1116 ЦК). Введення немайнових прав у комерційний оборот набуває все більшого розмаху Як на легальному рівні у рекламній діяльності та і нелегальному (продаж незайманості) рівнях. Завдання права розробити такі моделі врегулюванні відносин які б не суперечили імперативам і зокрема заборонам закону та врахували охоронюваний законом інтерес суб'єктів цивільного права. При порушенні цих відносин потерпіла особа може вимагати відшкодування заподіяної порушенням моральної шкоди;

додатково ці правовідносини забезпечуються іншими галузями права: конституційним, адміністративним та іншими;

як правило не можуть бути реалізовані іншими особами;

не передбачають здебільше еквівалентності чи трансформації у інші відносини. Проте є виключення стосовно права на зображення (ст. 308 ЦК) яке може бути оцінене та використовуватись у рекламі;

Найбільшу все-таки за питомою вагою і значення частину предмету цивільного права складають майнові відносини. Ми звертаємо увагу на те, що в умовах майнової відокремленості та домінування приватного інтересу мова вже йде не тільки про майнові відносини, а більше про речові відносини, що підтверджується структурою Книги 3 ЦК. Якщо майно, як особливий предмет може бути річчю, сукупністю речей, а також майновими правами і обов'язками то виникає потреба розрізняти речеві відносини і майнові відносини. Одне з них є первинним – річ, а друге похідне – майно і майнові права. Речові права ще з часів римського цивільного права охоплюють декілька інститутів: володіння, право власності і права на чужі речі. Це положення знов рецесійоване у цивільному праві України і з цим слід рахуватися. В той же час кардинально міняти назву майнові відносини на речові недоцільно як з огляду на усталеності правових доктрин, так і можливості трактування окремої речі як різновиду майна.

Між тим сучасне право і зокрема цивільне характеризується сутнісними змінами в його предметі. Це спричинено процесами глобалізації і гуманізації. Внаслідок цього економічні за своєю суттю відносини повинні регулюватися однаково на всьому економічному (інвестиційному) просторі. В іншому разі

приток інвестицій у слаборозвинені країни і зокрема Україну буде вельми проблематичним, що призведе до подальшого її збіднення.

Разом з тим в межах майнових відносин виділені речові (відносини власності і інші відносини майнового характеру), відносини економічного обігу, що складаються у зв'язку з рухом матеріальних цінностей від однієї особи до іншої.

З огляду на це цивільне право регулює не просто майнові відносини, а речові у тих випадках коли щодо них є певний приватний інтерес у носіїв суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Інтерес особи може полягати або у найбільш повних (набути право власності на земельну ділянку) чи обмежених правах на річ чи її використання (пройти по земельній ділянці, що належить іншій особі). Слід зазначити, що речові відносини характеризують лише цивільне право. Інші галузі права ще не розширили свій предмет їх регулюванням чи захистом.

Майнові відносини як предмет цивільного права є проявом загальних речових відносин і регулюються ним постільки оскільки до речі проявляє чи повинен проявляти інтерес її власник, через право можна впливати на поведінку цього суб'єкта, встановлюючи правовий режим речі. Крім цього сучасна людина у своїй поведінці, становищі і місці у суспільстві детермінована своїми майновими можливостями. Характерними рисами врегульованих цивільних правом майнових відносин є:

виникають на засадах майнової відокремленості їх учасників, які у своєму інтересі володіють і користуються цим майном несуть тягар цього володіння, на підставах вільного волевиявлення розпоряджаються, та відповідають своїм майном за порушення зобов'язань приватного характеру чи учинення публічних деліктів;

за загальним правилом є еквівалентно-вартісними, що зумовлює товарообіг, стабілізацію матеріальних цінностей і ринкових механізмів (індексів, курсів тощо);

учасники цих відносин є рівними, незалежними один від одного на засадах влади-підкорення, що надає їм можливості визначати умови динаміки (переходу до інших осіб) майна.

Англо-американська доктрина права виходить з того, що до майна відноситься все те, що має ціну. Такий прагматичний підхід заслуговує уваги з огляду на запозичення та інтеграційні процеси та концепцію адаптації. В загалі майнові відносини і відображають здебільше прагматизм, виховують бережливість і господарність, повагу до чужого майна і чужих прав. Недбайливість до свого майна, неповага до чужого майна мають свої негативні наслідки.

Майнові відносини – вольові відносини, в яких результати виробничих відносин виражаються як відносини між особами з їх приналежності одним і відчуженості від інших чи переходу від одних осіб до інших. Загалом це

відносини між людьми з приводу речі, майна чи майнових прав. З огляду на це доцільно йменувати ці відносини речовими. Речові відносини поділяються на відносини володіння, відносини власності і сервітутні відносини (відносини стосовно обмеженого користування чужою річчю).

За змістом майнові відносини поділяються на:

зв'язані з приналежністю майна (статика): відносини власності і відносини з обмеженим правом на чужі речі (речові права);

зв'язані з переходом речей чи майна від одних осіб до інших (динаміка) на підставах договору, взяття цих відносин під охорону закону, делікту, безпідставного збагачення чи збереження майна за рахунок інших осіб, спадкування;

зв'язані з реалізацією права майнових вимог. Так учасник акціонерного товариства не є власником складочного в принципі майна і не може вимагати повернення в натурі внесеного внеску у створення статутного фонду при виході. Він має майнові вимоги: вимагати отримання певної частини прибутку, уступити своє право вимоги у встановленому засновницькими документами порядку іншим особам. Отримати свій внесок назад він може у виключному випадку: при ліквідації акціонерного товариства, або за наявності рішення його загальних зборів про викуп належних акціонеру акцій. Інша справа що акціонер є власником акцій. Якщо ці акції прості то він у будь-який час може їх реалізувати і отримати курсову вартість акцій як цінних паперів.

В умовах ринкової економіки відносини з реалізації прав вимог теж стали предметом правового регулювання приватним правом. Вони характерні не тільки у сфері підприємництва. Так права вимог виникають у силу застави, приналежності прав інтелектуальної власності (вимагати від інших осіб не порушувати майнового права володільця). При тому відносини інтелектуальної власності виділяються поволі в окремих вид, що має інший зміст чим відносини власності взагалі.

Другу групу врегульованих цивільним правом відносин, складають так названі нами доктринальні відносини. Навіть попри те, що відносини з господарювання відійшли до предмету господарського права організаційні відносини мають місце у цивільному праві.

Не дивлячись на те, що здебільшого теза про ці відносини у навчальній літературі не підтримується з появою підприємництва, свободи договору, розвитком інформаційних відносин, появою внутрігосподарських відносин приватного характеру організаційні відносини мають право на існування не тільки в межах адміністративного права.

В предмет цивільного права також включаються інші відносини. До них відносяться відносини з реалізації прав вимог (припинити недобросовісну конкуренцію, обмежити свою частку на ринку тощо). Ці відносини лише віднаходять свої специфіку та регулювання.

Безсумнівно, що з стабілізацією предмету правового регулюванням цивільним правом виникне більший інтерес до дослідження цієї проблематики і виявленні інших, врегульованих цивільним правом відносин.

1.4. Метод цивільного права

Загальноприйняте, що метод правового регулювання – система специфічних способів, засобів, прийомів через які право як регулятор суспільних відносин впливає на його суб'єктів і заставляє їх учиняти юридично значимі дії таким чином, що вони вписуються у диспозицію норм права є зрозумілими і стикуються з іншими правовими інститутами. Ці засоби, способи, методи та форми впливають на суб'єктів через норми права, де встановлюється ідеальна і бажана модель правила поведінки учасників конкретних правовідносин, що наділені певними суб'єктивними правами і юридичними обов'язками.

Одна справа використовувати засоби впливу на суб'єктів у відносинах публічного права де одна сторона наділена компетенцією і має переваги перед іншою стороною і панує владно-розпорядча ідеологія, то інша справа коли учасники приватних правовідносин є рівними. Тут метод влади-підкорення не спрацьовує.

Цивільно-правовий метод – спосіб впливу на формування і розвиток суспільних відносин заснований на постулаті, дозволене все те, що не заборонене законом. Тож загальнодозвільний порядок визначення виду, міри і засобів реалізації своєї юридично значимої поведінки у цивільному праві заснований на засадах юридичної рівності, диспозитивності та ініціативності. Учасники цих відносин наділяються певними правовими якостями для правомочності і можливістю самостійно обирати правові засоби для задоволення своїх потреб і інтересів. Уже в ст. 1 ЦК зазначено, що цивільні відносини визнаються такими постільки, оскільки вони засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

Як стосовно предмета так і щодо методу регулювання цивільно-правових відносин в літературі склалось ряд точок зору. Більшість цивілістів виходить з того, що цивільному праву не властивий один і чітко визначений метод. Не менш цікавим є дискусія стосовно метода правового регулювання взагалі. Більшість виходять з того, що галузеву приналежність норм визначає як предмет так і метод. Другі слушно звертаються до класичних (незаїделогізованих) робіт і відзначають, що предмет правового регулювання може бути тотожним для багатьох галузей права. Так, майнові відносини як прояв базисних безпосередньо або опосередковано регулюються майже всіма галузями права. Так Б.Б. Черепакін відстоював думку, що лише метод формування поведінки їх суб'єктів надає можливість визначити галузеву приналежність в межах:

а) права взагалі (примус для публічного, диспозитивність – для приватного);

б) супергалузі права. Так диспозитивність приватного права має свої допоміжні засоби впливу на поведінку учасників правовідносин. Серед них звертається увага на рівність сторін;

в) підгалузі права.

Заслужує уваги пропозиція розглядати метод правового регулювання через характер правового становища учасників регульованих відносин, особливості виникнення правових відносин між ними, специфіку вирішення конфліктів між учасниками правовідносин, особливості засобів примусу до правопорушників.

Але рівність сторін у цивільних правовідносинах не що інше як певна абстракція. Здебільшого у цивільних відносинах сторони мають не рівні права і обов'язки, а взаємокореспондовані суб'єктивні права і юридичні обов'язки. В іншому разі потреби і у рівних правах і обов'язках не виникало. Єдине виключення з цього правила є відносини колективістського характеру, спільна власність, корпоративні відносини, договір про спільну діяльність. В них дійсно учасники таких правовідносин мають рівні суб'єктивні права і юридичні обов'язки. У всіх інших випадках вони є взаємокореспондованими: носій суб'єктивного права має вимогу до носія юридичного обов'язку.

Можна погодитися з тим, що рівність учасників цивільних правовідносин полягає у визнанні рівних правових можливостей їх учасників у забезпеченні своїх прав і законних інтересів. Але за таких обставин можна говорити про вміле маніпулювання правовою матерією. Рівність і дійсно рівність проявляється до моменту вступу у цивільні правовідносини, як оціночна категорія для визначення можливої вигоди чи втрат від вступу у відносини і виборі інструментарію забезпечення своїх інтересів. Так при намірі придбати потриманий автомобіль крім звичайного тягаря власності і пов'язаних з тим ризиків слід враховувати збільшення витрат на його утримання, неотримання належного комфорту, можливість бути обманутим в його якості (купити вміло відреставрований автомобіль, що побував у агресивному середовищі (морській воді), помилитись у дійсній вартості тощо. Цивільне право враховує ці особливості через інститут позовної давності.

Імпонує підхід до визначення особливостей цивільно-правового методу регулювання відносин через ознаки що впливають на:

характер правового становища учасників цивільних правовідносин;

особливості підстав виникнення правовідносин;

специфіку вирішення правових конфліктів;

особливості засобів примусу до правопорушників.

Правове становище учасників цивільних правовідносин визначається характером цих відносин та їх предметом. Домінування майнових відносин між різними їх товарно-вартісні засади зумовлюють майнову самостійність.

Особиста свобода та майнова самостійність є запорукою рівності при вступі у цивільні правовідносини. Визнання необхідності безперешкодного здійснення природних і суб'єктивних цивільних прав потребує адекватного правової охорони і захисту прав і законних інтересів в разі їх порушення. Стаття 16 ЦК визначила способи захисту цивільних прав, які можуть застосовуватися залежно від об'єктів і характеру порушення права. Цивільна відповідальність здебільше має майновий характер і спрямована на компенсацію збитків чи шкоди на основі принципу повного відшкодування. Навіть при захисті немайнових прав застосовуються компенсаторні засади - через сплату грошей для того щоб ними як би "загладити" моральну шкоду.

Як і предмет цивільно-правового метод слід поділити на дві групи: легальні і доктринальні риси методу цивільного права. До перших згідно ст.1 ЦК відноситься юридична рівність, вільне волевиявлення, майнова самостійність учасників цивільних правовідносин. У тому порядку ми й їх розглянемо.

Юридична рівність проявляється в рівних підставах виникнення, зміни та припинення правового зв'язку між учасниками незалежно від їх матеріального й соціального становища, інших правових зв'язків, можливостях захищати порушені суб'єктивні права і охоронювані законом інтереси, підставах притягнення до цивільно-правової відповідальності. Крім цього у відносинах особистого немайнового характеру, рівносторонніх відносинах корпоративного характеру, спільній власності там дійсно проявляється рівність учасників цивільних правовідносин.

Вільне волевиявлення засноване на автономії волі і диспозитивності проявляється у здатності самостійно та вільно формувати (моделювати) свою волю і виражати волевиявлення. Ця воля відображає нормальні розумові процеси, які можуть бути виражені у діях чи бездіяльності і адекватно сприйматися іншими учасниками цивільних правовідносин. Так звані девіантні акти поведінки не є нормальними.

Волевиявлення здебільшого детерміноване потребами учасника цивільних правовідносин, стандартизованими юридичними фактами і формалізовані у диспозиції норми права. Примус до волевиявлення не допускається, за винятком передбачених законом випадків.

Майнова самостійність зумовлена здебільше майновим характером більшості цивільних правовідносин, компенсаторними засадами цивільно-правової відповідальності. Майнова самостійність учасників цивільних правовідносин є гарантом належного виконання їх обов'язків.

Доктринальними рисами цивільно-правового метода є:

взаємкореспондованість суб'єктивних прав і юридичних обов'язків учасників правовідносин;

ініціативність більшості цивільно-правових зв'язків передбачає вміння їх моделювати з користю для себе, обирати найбільш сприятливий момент їх виникнення, засоби забезпечення, строк існування тощо;

судовий змагальний порядок захисту порушених прав проявляється в матеріальному і процесуальному праві. Здебільше при порушенні суб'єктивного права особа має право звернутися в суд, самостійно чи з допомогою професіонала сформулювати свої вимоги, задіяти механізми їх забезпечення (вимагати накладити арешт на майно відповідача), пред'явити необхідні докази правомірності своїх вимог;

компенсаторність цивільно-правових санкцій проявляється в тому, що цивільно-правова відповідальність переслідує мету відновити майновий стан потерпілої від правопорушення особи. У зв'язку з тим конфіскаційні за своєю суттю санкції (одностороння реституція допущення реституції) винесено за межі цивільного права.

Не застосовується у цивільному праві і кумулятивна відповідальність (кратна щодо розміру завданого збитку).

1.5. Принципи цивільного права

Цивільне право на рівні позитивного права оперує декількома категоріями загально методологічного впливу на цивільне законодавство які досить часто змішуються:

загальний підхід про верховенство права (ст. 8 Конституції України);

чотири визначальні свободи: руху товарів, послуг, капіталу і людей як критерії вступу України в Європейський Союз;

свободу від утиску і загальні засади про те, що ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством (ч.1 ст.19 Конституції України);

визначальні ознаки цивільних відносин – заснованість на юридичній рівності, вільному волевиявленню, майновій самостійності їх учасників (ст.1 ЦК);

загальні засади цивільного права (ст. 3 ЦК);

принципи цивільного права, що є традиційним напрямком і підтримується в науковій літературі.

Загальноприйняте, що принципи права – основні його ідеї та засади, що мають внаслідок їх законодавчого закріплення в нормах права загальнообов'язковий характер. Вони визначають сутність самих відносин та їх соціальну спрямованість, галузеві особливості правового регулювання, що сприяє однорідності розуміння сенсу правових норм, їх єдиному правозастосуванню. Крім цього принципи права використовуються при усунення прогалин в праві і застосування норми за аналогією права, що важливо для цивільного права внаслідок його динамічності і підверженості змінам в економічній і соціальній дійсності. Цивільне право внаслідок цього

стикається з такими ситуаціями коли не виникає сумнівів у тому, що дані відносини є цивільними, але норми права на основі яких можна врегулювати відносини, а тим більше, спір сторін – відсутні. Цивільне право не може врегулювати всі без виключення відносини. Практика йде попереду і виникають такі відносини, які не урегульовані нормами права. Так, з появою нових інформаційних технологій виникла потреба в урегулювання так званих комп'ютерних правочинів.

Дозвільний характер цивільно-правового регулювання сприяє прояву ініціативи учасників цивільних правовідносин. До тих пір поки не були врегульовані довірчі (трастові) відносини це призводило до зловживання з боку ініціаторів створення довірчих товариств. Так звані засновані на вільному волевиявленні фізичних осіб “пірамідні ” способи наживи постійно призводять до соціальних потрясінь. Вони повинні бути унеможливлені.

В науці цивільного права теорія його принципів висвітлюється неоднозначно: від тенденції до ототожнювання методу і принципів цивільного права, ототожнювання принципів цивільного законодавства і права, до моделювання нових підходів. Здебільше це проявляється у навчальних виданнях. Досі відома лише одна фундаментальна наукова робота з цього питання Г.В. Сverdлика. Ми пропонуємо теж одне із можливих бачень цього край важливого для науки і практики питання.

В цивілістиці прослідковується позиція, що принципи цивільного права виконують дві функції. Перша – вираження основних ідей галузі права, що зумовлюють напрямок її розвитку, основні вимоги до розроблених та прийнятих нормативних актів, їх застосування у правозастосувальній практиці, та поведінці учасників цивільних правовідносин.

З введенням у ЦК статті засади цивільного законодавства появилася підстава для розмежування власне засад та принципів галузі права. Тож якщо поняття цивільного права ширше чим поняття цивільного законодавства то можливі певні відхилення від основних правових ідей, що ставлять кістяк цивільного законодавства і цивільного права.

В зв'язку з тим виникла проблема термінологічного розмежування змісту принципи цивільного права та засад цивільного права. Так Н.П. Асланян виходить з того, що нема підстав для ототожнення цих категорій за онтологічними та гносеологічними критеріями. Засади – основи буття та певної правової дійсності, принципи – основи науки. Тому до засад цивільного права вона відносить економіку, саму людину, суспільство. Вона виходить з того, що нема підстав ототожнювати принципи та засади цивільного права. Виділяються засади в право утворенні, історичні, догматичні та правові. Для людини основними засадами є свобода.

Свобода суб'єкта цивільного права проявляється у загальному підході до регулювання цивільних правовідносин: дозволене все те, що не заборонене законом. З ним органічно поєднаний з категорія свободи. Проте цивільне право

допускає виникнення права й на те та таким чином, що суперечить чинному законодавству. Мова йде про визнання набувальної давності на майно, що набуте за нікчемними правочинами.

В ст. 3 ЦК загальними засадами цивільного законодавства визнані:

1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини;

2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України і законом;

3) свобода договору;

4) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом;

5) судовий захист цивільного права та інтересу;

6) справедливість, добросовісність та розумність. Вони є оціночними і загальними критеріями визначення кабального становища однієї із сторін правовідносин. Разом з тим вони – відображення загальних людських цінностей, що повинні послідовно проводитися у чинному законодавстві і особливо цивільному. Так згідно Указу Президента України “Про невідкладні додаткові заходи з укріплення моральності у суспільстві та ствердження здорового способу життя ” від 15 березня 2002р. передбачено, що захист моральності, ствердження у суспільстві загальнолюдських гуманістичних цінностей, здорового способу життя, докорінне удосконалення системи духовного, морально-етичного, патріотичного, правового, етичного і екологічного виховання у першу чергу молоді і дітей, забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина, захист прав і інтересів дитини, підвищення соціального значення сім’ї, ствердження поважливого відношення до жінки, постійна турбота про підростаюче покоління, широке залучення до цієї справи творчих союзів, органів місцевого самоврядування, всієї громадськості є пріоритетним напрямком діяльності державних органів, навчальних закладів, засобів масової інформації. Це повинно проводитися через нормативні акти.

Справедливість здебільше розглядається як оціночна моральна категорія коли відносини встановлюються відповідно до вимог права, заслуг та ролі особистості, загальних засад існування суспільства.

Добросовісність не допускає зловживання своїми суб’єктивними правами, недопустимість існування кабальних відносин, людяність при відносинах меркантильного характеру, належне виконання юридичних обов’язків. Добросовісність презюмується у тих випадках коли набуваючи суб’єктивного права не знав і не міг знати про права інших осіб на цей об’єкт. Презумпція добросовісності і вимога добросовісності є відправною у цивільному праві.

Розумність зумовлює раціональність волевиявлення, усвідомленість їх учинення і їх правових наслідків, дотримання меж здійснення суб’єктивних цивільних прав. Зазвичай, розумними слід вважати дії особи що наділена

нормальним, середнім рівнем інтелекту, знань і життєвого досвіду, що дозволяє їй адекватно оцінювати ситуацію, моделювати в ній свою поведінку і здійснювати волевиявлення і передбачати його можливі наслідки. Розумність по суті характеризує інтелектуальні і моральні якості людини через порівняння її реальної юридично значимої поведінки із можливою поведінкою усередненої людини.

Засади цивільного законодавства є безумовно визначальними у механізмі регулювання цивільних відносин. Але вони не імперативи для доктрини права. Можливий й загально правовий підхід до вирішення цієї важливої проблеми, що дозволяє комплексно охопити всі відносини у контексті єдності права. Якщо цивільне право є галуззю права то воно підкоряється загальним правилам існування і функціонування права. Значення принципів права полягає у тому, що вони відображають соціальну спрямованість правового регулювання, та дозволяють при розробці і прийнятті норм права притримуватися єдиних підходів. Крім цього при наявності прогалін в праві на підставі застосування аналогії права врегулювати певні правовідносини.

Засади цивільного законодавства та принципи цивільного права можуть між собою співвідноситись як загальне та спеціальне де засади – загальне, а принципи – спеціальне. В той же час цивільне право є хоча й основною, але не єдиною галуззю права. Вона частина загального права тому підвернена її сталостям та рівням. Тому слід розрізнити декілька груп принципів, які стабілізують норми права і є їх основними напрямками:

Перша група – принципи права взагалі: моральність, гуманізм, законність.

Друга група принципи приватного права як надгалузі права: неприпустимість свавільного втручання в приватну сферу забезпечує свободу особистості, ініціативність, свобода вибору виду і міри своєї поведінки.

Третя група власне принципи цивільного права, про що мова буде йти окремо.

Четверта група принципи окремих підгалузей цивільного права: права власності, права інтелектуальної власності, сімейного, житлового, спадкового.

П'яту групу складають принципи окремих інститутів цивільного права: права промислової власності, договірної права. В літературі вказуються інші принципи інститутів права.

Слід підкреслити те, що принципи цивільного права мають загальнообов'язковий характер. Вони здебільше безпосередньо закріплені у нормах цивільного права і їх дотримання є обов'язковим як при законотворчості так і при правозастосуванні.

Серед принципів цивільного права вказують:

юридична рівність суб'єктів цивільних правовідносин забезпечує можливість формування їх волі і вільного волевиявлення. Учасники цивільних правовідносин не підпорядковані один одному і не мають влади один над

одним. Ця рівність надає можливість діяти в своїх інтересах виключно опираючись на власне розуміння змісту відносин, їх моральності і етичності. Учасники цивільних правовідносин мають рівновеликі і взаємокореспондовані права і обов'язки.

Між тим принцип рівності проявляється лише в рівновеликих правовідносинах, в яких їх учасники мають одинакові суб'єктивні права і юридичні обов'язки (договір про спільну діяльність). Але в більшості цивільних правовідносин специфіка підстави їх виникнення (юридичного факту) надає їх учасникам конкретні суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Внаслідок цього на зміну рівності приходить нерівність. Лише через засоби охорони суб'єктивних прав учасники правовідносин мають рівні можливості;

недоторканність власності – забезпечує майновий правопорядок в економіці, можливість власниками використовувати належне їх майно в своїх або чужих (дестинаторських) інтересах, бути захищеними від безпідставного його вилучення чи обмеження можливостей використання. В основі цього принципу лежить положення ч.4 ст. 41 Конституції України згідно якого ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право власності є непорушним.

Вказується, що примусове відчуження майна може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього в повного відшкодування його вартості. При тому це можливо лише за умов воєнного чи надзвичайного стану. Інший випадок примусового вилучення майна – його конфіскація за рішенням суду на визначених законом підставах і порядку.

В зв'язку з проведеними приватизаціями (великою, малою, житловою, земельною) державного майна цей принцип і його гарантії є запорукою для огульної реприватизації майна. Стабільність відносин власності, недоторканність майна є умовою стабільності суспільства взагалі.

Свобода договору забезпечує динаміку майнових відносин і обслуговує потреби людини та ринку. Він є основним для товарного обігу. Здебільше він проявляється у принципах договірної права: свободі укладення договору, свободі вибору контрагентів, свободі формування умов договору, свободі вибору моделі договору. Примус до укладення є виключенням із загального правила і стосується публічних договорів та договорів державних підприємств, поставок товарів для державних і регіональних потреб.

Диспозитивність – можливість обирати доцільність перебування в певних правовідносинах і з певними їх учасниками. При вступі у правовідносини на свій лад формуються варіанти можливої поведінки, обираються характеристики їх об'єкта, мотивація до виконання взятих обов'язків, доцільність звернення за судовим захистом тощо.

Безперешкодне здійснення права, відновлення и захист порушених прав забезпечує суспільний порядок і злагоду. Він полягає в усуненні

необґрунтованих перешкод для здійснення належних особі прав, розвитку ринкових механізмів. В цивільному законодавстві дія цього принципу проявляється у свободі підприємництва та іншої не забороненої законом економічної діяльності. Так, максимально спрощується процедура легалізації суб'єктів підприємницької діяльності. Як виключення допускається підприємництво без реєстрації (вирощування і реалізація сільськогосподарської продукції на належній ділянці землі). Дія принципу проявляється у встановленні меж здійснення належних особі прав, правового режиму речей (обмежені у цивільному обігу), механізму реєстрації правочинів тощо. Наприклад згідно з ЗК України після отримання права власності на земельну ділянку заборонено змінювати її цільове призначення і на протязі певного строку продавати іншим особам. За публічним договором підприємць-роздрібний торговець не може відмовити угодоздатному покупцю у продажі товару.

Норми цивільного права сконструйовані таким чином, що їх дія забезпечується як самим нормами цивільного права так і нормами процесуального права. Власне процесуальне право і є формою життя норми матеріального права.

Учасникам цивільних правовідносин надаються можливості для забезпечення своїх суб'єктивних прав і законних інтересів: діяти самостійно, усувати перешкоди, застосовувати спеціальні правові засоби (способи забезпечення зобов'язань), примирні процедури (в разі порушення права звернутися до порушника з претензією), звернутися з позовом, задіяти механізми в тім числі публічного характеру (порушити справу приватного звинувачення).

Принцип стабільності цивільних правовідносин проявляється у наявності у цивільному праві загально визнаних моделей поведінки (норм права), що дозволяють типізувати, інституювати певні суспільні відносини приватного характеру, надавати їм одне і теж ж тлумачення, на кінець забезпечують однорідність розуміння спеціалістами, а стосовно спрощених конструкцій й пересічним громадянам інститутів цивільного права. Цей принцип зумовлений однорідністю буття, економічними закономірностями, універсалізацією приватного права.

Принципи цивільного права у тих чи інших його нормах проявляються неоднаково. Тому деякі підгалузі й навіть інститути цивільного права мають свої принципи.

При розробці нових інститутів цивільного права вкрай важливо дотримуватися його принципів. Ігнорування принципів позбавляє цивільного права єдності, зумовлює тимчасовість цих інститутів.

1.6. Система цивільного права

Як всяке інше право цивільне право має свою систему. Система – сукупність якісно визначених елементів між якими існує залежність і закономірний зв'язок. Найважливішими рисами системи є її розчленованість і цілісність. Система права – внутрішня побудова права, яка полягає у єдності і узгодженості норм права. Загальною визначеною є пандектна і інституційні системи права. Для цивільного права характерною є саме пандектна система права яка визначається поділом норм права на загальну і спеціальну частини. Перша цементує всі норми галузевої приналежності на певних правових цінностях, друга – в межах загальних підходів деталізує зміст окремих інститутів права.

Для того щоб визначитися у системі права необхідно вивчити її конструктивні елементи та відправну для побудови системи права площину. Елементами побудови систематики цивільного права можуть бути сама його норма, інтерес (мета) врегулювання відносин і засоби захисту. Загальний алгоритм побудови норми права йде від загального через посилки до спеціального і окремого. Загальні норми становлять каркас правового механізму, спеціальні вказують на типові правовідносини та підстави виникнення, окремі норми врегульовують механізм задоволення конкретного інтересу та його захисту в разі порушення суб'єктивних прав.

Система цивільного права характеризується тим, що вона є елементом системи права взагалі, тобто це внутрішнє системне утворення. З огляду на те, що первинною ланкою права є норма права, то ця система відображає групування цих норм за галузевою ознакою на галузі права, а у середині галузі права на певні інститути та навіть субінститути права. Характерним для цивільного права є більш великі надсубінституційні блоки норм, що характеризуються внутрішньою узгодженістю, - підгалузі права.

З огляду на це інститут цивільного права – цілісна група цивільно-правових норм, що регулюють однорідні цивільні правовідносини. Наприклад таким цілісним інститутом є купівля-продаж (глава 54 ЦК). Але ми знаємо низку різновидів купівлі-продажу, наприклад продаж у кредит. Тож група норм усередині інституту права, що регулює відносно відокремлені відносини називається субінститутом права.

Відповідно підгалузь права – система однорідних інститутів цивільного права, що характеризуються спільним об'єктом, підходами та механізмом правового регулювання та підставами виникнення відносин.

В європейській доктрині права прийнято розрізняти пандектну і інституційні системи права. Перша заснована на пандектах і характеризується цілісним правовим механізмом, зосередженим і одному джерелі. Друга, інституційна побудована на окремих нормативних актах. Цивільне право України має пандектну систему.

Сучасна доктрина цивільного права виділяє дві його частини: загальну і спеціальну (інколи говорять) особливу частину.

У загальній частині зосереджені норми, що встановлюють найбільш важливі положення цивільно-правового механізму, які в подальшому є відправними для всіх інститутів цивільного права. На основі цих норм встановлюється символічна система цивільного права: предмет, метод, принципи, суб'єкти, строки. Зокрема до неї входить загальні положення про предмет права його джерела, підстави виникнення та порядок здійснення цивільних прав, їх захист у разі порушення, правове становище суб'єктів, правовий режим об'єктів, правочини, представництво і строки. Деякі з цих норм є в принципі мало застосовуваними на практиці оскільки у подальшому деталізуються спеціальним законодавством, але саме вони формують цивілістичну культуру правознавця.

Спеціальна частина має субгалузеву структуру і включає в себе: речове право, право інтелектуальної власності, зобов'язальне право, спадкове право. У ній спеціальним (власне регулюючим правовідносини) інститутам цивільного права передують загальні положення. Так зобов'язальне право є поліструктурним і у свою чергу складається із загальних положень зобов'язального права (загальна частина) і договірної права та охоронного права (спеціальна частина). При тому охоронне право має ще два напрямки: власне охоронні зобов'язання що виникають з правомірних односторонніх дій, дій що становлять загрозу, і зловживання правом та деліктного права.

Договірне право ще більш складне у своїй структурі і не може бути систематизовано в рамках інститутів та субінститутів договірної права. Якщо положення купівлі-продажі поширюються на всі спрямовані на передачу майна у власність договори, то поставка, контракція, міна і навіть дарування є інститутами купівлі-продажі. Але самі ці договори мають деякі відмінності від власне самого договору купівлі продажу. Ще складніше з самим договором купівлі-продажу. Так роздрібна торгівля є субінститутом в рамках якої є ще ряд субінститутів (договір купівлі-продажу складної побутової техніки, продаж продуктів харчування). В межах субінститутів можна виділити ще певні різновиди. З огляду на це виникає складна для розуміння конструкція. Отже виникає проблема пошуку ще одного системного утворення в межах договірної права. Таким може бути запропонований договірний тип – група договорів які переслідують одну мету та мають загальні норми, що поширюються на всі договори цього типу.

З прийняттям СК на дещо відмінних засадах чим це було у Кодексі про шлюб та сім'ю та проєкті ЦК України сімейне право стало більш автономною частиною приватного права України і стало виділятися у окрему галузь права України. Попри те, що від врегульовує майнові і особисті немайнові відносини на засадах цивільного права за даних умов можна визнати за ним право на самостійність за тих умов, що особливі довірчі сімейні відносини викривляють їх дію. Але здебільшого сімейне право регулює ті ж особисті немайнові і майнові відносини але між відносно замкнутими суб'єктами, що об'єднанні

сім'єю. Тому традиційно представники харківської цивілістичної школи з часів В.П.Маслова відстоюють тезу, що сімейне право – підгалузь цивільного права. Цей процес тривалий і йде через розробку свого власного інструментарію (предмет, метод, принципи, функції).

Колізійне право виділилось остаточно і окрему галузь міжнародного приватного права. Воно за своєю природою є здебільше процедурним і не регулює матеріальні відносини, а лише визначає яку норму матеріального права слід застосувати до даних правовідносин.

Контрольні питання:

- 1.Значення цивільного права.
- 2.Поняття цивільного права та чинники його визначення.
- 3.Функції цивільного права.
- 4.Предмет цивільного права та вчення про нього.
- 6.Особливість майнових відносин.
- 7.Особливість особистих немайнових відносин.
- 8.Інші відносини, що регулюються цивільним правом.
- 9.Критерії виділення предмету цивільного права.
- 10.Метод цивільного права та вчення про нього.
- 11.Засади цивільного права.
- 12.Принципи цивільного права та вчення про нього.
- 13.Види принципів цивільного права.

Лекція 2. Цивільні правовідносини

План:

- 2.1.Поняття цивільних правовідносин.
- 2.2.Структура цивільних правовідносин.
- 2.3. Види цивільних правовідносин.

Ключова термінологія: суспільні відносини, правовідносини, цивільні правовідносини, структура правовідносин і її елементи: об'єкт, суб'єкти, зміст.

2.1. Поняття цивільних правовідносин.

Цивільні правовідносини із доктринальної категорії нарешті отримали легальне визначення у цивільному законодавстві. Саме у ст.1 ЦК вперше вжито термін “цивільні відносини”. При тому специфіка нового ЦК полягає у тому, що законодавець підкреслює приналежність низки його інститутів саме до цивільних правовідносин: змодельованих у самому ЦК чи вписаних у інших актах цивільного законодавства.

Цивільні правовідносини – суспільні відносини, що врегульовані нормою цивільного права, учасники яких є носіями суб'єктивних цивільних прав і юридичних обов'язків. Правовідносини є формою, в якій абстрактна

модель норми права внаслідок певного юридичного факту отримує своє конкретне вираження і прив'язку прав і обов'язків конкретних суб'єктів до певних об'єктів. Реалізація норми права в конкретному правовідношенні полягає в тому, що його учасники отримують суб'єктивні правами і наділяються юридичними обов'язками, гарантованими державою в особі її судових, а іноді й інших органів.

Характерними рисами цивільних правовідносин є:

ці відносини є об'єктивно необхідними, здебільше невідворотними, і заснованими на сутності людини. Вони виникли генетично завдяки тому, що людина має здатність усвідомлювати значення своїх дій, моделювати їх своєю волею та розумом, передбачати наслідки, приймати своєчасні дії щодо їх кореляції та йти на взаємовигідні компроміси, приймати передбачені законом міри і засоби з щодо забезпечення у них свого суб'єктивного права та охоронюваного законом інтересу;

вони різновид лише таких суспільних правовідносин, які відповідають вимогам предмету та методу цивільного права. Звідси це майнові і особисті немайнові відносини;

це відносини формалізовані нормами цивільного права чи вписуються у загальні вимоги до цивільних правовідносин;

вони узяті під захист нормами цивільного права;

вони виникають, змінюються і припиняються на підставі тих юридичних фактів, які притаманні здебільшого приватному праву. При цьому можуть виникати з тих підстав, які не передбачені законом, але йому не суперечать;

їх учасниками є лише ті суб'єкти, які перед вступом в них є рівними, майново відокремленими і самостійні;

учасниками може бути широке коло суб'єктів: фізичні особи і юридичні особи в тім числі держава, АРК, органи місцевого самоврядування, іноземні держави та міжнародні організації. При тому їх суб'єктивні права та юридичні обов'язки врегульовані чи змодельовані нормами цивільного права;

мають широке коло об'єктів правовідносин: речі, майно, майнові вимоги, роботи та послуги, інформація, немайнові блага, результати творчої діяльності тощо;

ці відносини здебільшого мають диспозитивний характер і їх учасники можуть змінювати свої права та обов'язки, доповнювати їх;

стабільність цих відносин гарантується можливістю майнового впливу на порушників юридичних обов'язків на засадах комперсаторності;

при порушенні юридичного обов'язку захист прав і законних інтересів переважно здійснюється через позовну форму в судах.

В теорії цивільного права дискусія щодо поняття, природи, видів та сутності цивільних правовідносин є відображенням дискусії з цього приводу взагалі.

Таким чином цивільні правовідносини – різновид суспільних відносин, що врегульовані нормами цивільного права, учасники яких є носіями суб'єктивних цивільних прав, охоронюваних законом інтересів і юридичних обов'язків

2.2. Структура цивільних правовідносин

Цивільні правовідносини як і інші правовідносини мають свої елементи (структуру). Традиційною вважається трьохланкова структура за якої до елементів цивільних правовідносин відносять суб'єкти, об'єкти та зміст.

Суб'єкти – це учасники цивільних правовідносин. Згідно ст. 2 ЦК ними є фізичні особи і юридичні особи. Останні створені людьми для забезпечення їх спільних інтересів певні соціальні утворення (організації) що отримали узагальнену назву юридичних осіб. Крім цього учасниками правовідносин може бути: держава України, АРК, адміністративно-територіальні утворення, іноземні держави та міжнародні урядові і неурядові організації. Слід зазначити, що юридичні особи публічного права у цивільних правовідносинах здебільше виступають пасивними учасниками і їх правове становище у них виписане законом. Вони є носіями особистих немайнових прав, власниками цільового майна (коштів). Останні витрачають виключно у визначених видатковими частинами кошторису межах і на майно, роботи, послуги що необхідні для виконання безпосередніх завдань.

Серед учасників цивільних правовідносин розрізняють лише тих, яким належить право (активні суб'єкти), тих яким належить лише юридичний обов'язок (пасивні суб'єкти). Проте таких чистих суб'єктів мало. Здебільше один і той же учасник правовідносин має одночасно права і юридичні обов'язки. Для моделювання однотипної юридично значимої поведінки і задля єдності правозастосування учасники цивільних правовідносин наділені умовно спеціальними юридичними властивостями: правоздатністю і дієздатністю. Про це вже йшлося у курсі теорії права і піде більш змістовно розмова у подальших лекціях.

Здебільше центральною ланкою цивільних правовідносин є саме їх суб'єкт і особливо новий суб'єктивного цивільного права. Як уповноважена сторона такий суб'єкт діє виключно у своїх або чужих інтересах і самостійно визначає місце, спосіб, характер задоволення такого інтересу якщо законом не встановлено імперативів. Суб'єкт своєю поведінкою визиває правовідносини, а через це й надає реальності взагалі то абстрактній нормі цивільного права.

Крім цього на цивільні правовідносини може впливати правовий статус суб'єкта. Так, фізичні особи, що мають статус державного службовця в ряді цивільних приймати участь не можуть (займатися підприємництвом). Індивідуальне правове становище часто стає перепорою для реалізації інших прав (обмежено дієздатний, перебування у шлюбі, тощо).

Спеціальний правовий статус юриста чи кваліфікованого юриста (адвоката, повіреного у справах інтелектуальної власності) зумовлює можливість вступу у певні цивільні правовідносини фахового характеру (адвокатувати у кримінальних справах, представляти інтереси володільців прав інтелектуальної власності).

Юридичні особи мають спеціальну правосуб'єктність і можуть приймати участь лише в тих правовідносинах для яких вони створені і які передбачені у їх засновницьких документах.

Об'єкти цивільних правовідносин це все те, з приводу чого виникають суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Лише за таких умов учасники цих правовідносин задовольняють свої потреби і свої інтереси. До об'єктів відносять: речі, дії (роботи, послуги), результати творчої та іншої духовної діяльності, особисті немайнові блага, природні права, права вимог тощо.

Зміст правовідносин складають суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Суб'єктивне право характеризується єдністю трьох елементів:

вид та міра дозволеної поведінки носія цього права і рамках яких сам носій самостійно реалізує свою свободу щодо вибору іншого учасника, об'єкта, варіанта поведінки;

право вимагати від інших осіб такої їх власної поведінки, яка забезпечує досягнення мети вступу у ці правовідносини, власного інтересу. Це право вимагати певних зустрічних чужих дій;

право вимагати застосування державою у особі її уповноважених органів примусу до носія зустрічного юридичного обов'язку. Ці правомочності ще йменуються правом на захист.

суб'єктивного цивільного права. Такий підхід отримав найбільше розповсюдження і з тими чи іншими змінами відтворюється і навчальній та науковій літературі.

Слід звернути увагу, що деякі суб'єктивні права за своїм походженням і підставою виникнення є подвійними: елементами правовідносин і суб'єктивним правом одночасно. Це власне природні права. Вони виникають в силу народження людини.

Юридичний обов'язок інших учасників таких правовідносин полягає у тому, щоб вони утримувалися від порушення природних прав людини. Тож це дає підставу виділити юридичні обов'язки з активним змістом, де учасник правовідносин повинен учинити певну дію (передати майно, виконати роботи, сплатити гроші). В юридичних обов'язках з пасивним змістом зазвичай носієм є кожен і всякий хто повинен утриматись від учинення таких дій, які можуть завдати збитку чи шкоди правам і законним інтересам носія права.

Суб'єктивному цивільному праву у правовідносинах завжди протистоїть зустрічний юридичний обов'язок зобов'язаної особи (осіб). Варто підкреслити, що здебільшого суб'єктивні права та юридичні обов'язки є

взаємодією. Тож юридичним обов'язком визнається вид і міра необхідної поведінки зобов'язаної особи як гаранта реалізації суб'єктивного права іншого учасника правовідносин забезпеченою можливістю застосування примусу.

При чотирьохланковій системі додають норму цивільного права – встановлене чи санкціоноване державою правило поведінки, що є обов'язковим для виконання і підтримується примусом з боку держави. Особливість норми цивільного права у тому, що учасники правовідносин можуть у рамках “дозволене все те, що не заборонено законом” самим створювати для себе норми права. Це так звані мононорми. Вони здебільше застосовуються тоді коли нормотворчі органи не поспівають за реально виникаючими відносинами і їх учасники самі вимушені для себе творити право.

При п'ятиланковій системі у структуру правовідносин включаються підстави їх виникнення – конкретні життєві обставини (юридичні факти) з якими пов'язано виникнення, зміна та припинення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

2.3. Види цивільних правовідносин

Поділ цивільних правовідносин на певні види має практичне і теоретичне значення, надає можливості на категоріальному рівні визначити їх характеристику, зміст та особливості. Як і в більшості класифікацій при визначенні видів цивільних правовідносин застосовується два підходи: класифікатор – певна множинність та принцип дихотомії – поділ у межах множинності на протилежності за властивостями.

Види цивільних правовідносин в науці цивільного права стабілізувалися на певними класифікаторами:

За функціями прийнято розрізняти правовідносини:

регулятивні - упорядковують (регулюють) нормальні особисті і майнові відносини (з приналежності особистих прав, майна чи майнових прав. Таке регулювання відбувається шляхом визначення оптимального правового становища суб'єктів у певному правовому інституті або визначенням правового режиму об'єкта правовідносин, порядку, способу і меж здійснення суб'єктивних прав, стимулювання виконання юридичних обов'язків;

охоронні – зв'язані з можливістю учинення порушення прав і правомірних інтересів та їх наслідками. У першому випадку сама можливість застосування до порушника певних санкцій є упереджуючи засобом. Крім цього цивільне право має низку спеціальних інститутів захисту прав його суб'єктів, позовна давність, способи забезпечення зобов'язань страхування). При порушення права виникають захисні правовідносини як особливий різновид охоронних.

За змістом правовідносин (належних учасникам суб'єктивних прав і юридичних обов'язків):

абсолютні – з приналежності певних суб'єктивних прав одним особам і загальному юридичному обов'язку всіх інших осіб утримуватися від порушення цього права. У таких відносинах носію суб'єктивного права протипоставлене чітко невизначені кількість носіїв юридичного обов'язку. Порушником суб'єктивного права може бути будь-яка особа. Абсолютними відносинами є право власності, особисті немайнові права, право інтелектуальної власності. Такі відносини йменуються ще відносинами статички;

відносні – носію суб'єктивного права завжди протипоставлений конкретний носій юридичного обов'язку (купцю – продавець, наймачу – наймодавець, підряднику – замовник, комісіонеру - комітент). Ці відносини – відносини динаміки.

За предметом правовідносин:

речові – володіння, власності, та відносини при здійсненні прав на чужі речі. Ці відносини мають економічний зміст і завжди зв'язані з приналежністю майна одним особам, пасивним обов'язком інших осіб не порушувати ці права, або з передачею майна від однієї особи до іншої. У класичних підручниках з огляду на детермінізм ст. 1 ЦК наголошується на майнових відносинах. Між тим майнові відносини - різновид відносин більш вищого рівня узагальнення – речових;

особисті немайнові виникають з приводу нематеріальних благ: особисті немайнові права та інші нематеріальні блага;

На доктринальному рівні виділяють організаційні правовідносини. Такими можуть бути частина корпоративних правовідносин, що виникають при створенні корпоративних юридичних осіб.

Сучасний розвиток цивільного права дає підстави для виділення інших правовідносин. Ними є права вимог тощо.

За підгалузями цивільного права можна виділити такі правовідносини:

речові й зокрема права власності;

права інтелектуальної власності;

зобов'язальні;

спадкові;

сімейно-правові.

За підставами виникнення: зобов'язальні та інші:

зобов'язальні у свою чергу поділяються на договірні і недоговірні.

договірні відносини виникають у силу укладеного договору.

Недоговірні у свою чергу можна поділити на охоронні і деліктні. Перші виникають внаслідок правомірних односторонніх дій, другі – учинення порушення особистих, майнових, моральних прав;

до інших відносяться ті, що виникають внаслідок створення результатів творчої діяльності (інтелектуальні), власності діяльності (власності), завдання збитку чи заподіяння шкоди, на підставі вказівки закону чи з рішення суду (з імперативним змістом).

За характером зобов'язаної поведінки розрізняють активні і пасивні цивільні правовідносини. При активних правовідносинах їх учасники повинні учиняти активні дії (правочини). При пасивних сторона зобов'язана утримуватися від порушення чужого суб'єктивного права.

За інтересом і об'єктом прийнято розрізняти відносини побутового характеру (сімейні, спадкові, житлові) і економічного (підприємницькі, власності, корпоративні (акціонерні)

За існуванням відносин у часі розрізняють строкові і безстрокові правовідносини. Строкові цивільні правовідносини – обмежені певним строком (авторські, патентні правовідносини). Безстрокові цивільні правовідносини - не обмежені яким-небудь строком (право власності). Здебільше абсолютні відносини є безстроковими, а відносні мають певні строки.

За внутрішньою структурою виділяються прості і складні цивільні правовідносини. Прості цивільні правовідносини - в яких чітко розподілені суб'єктивні права і юридичні обов'язки: одній особі – суб'єктивні права, другій – юридичні обов'язки (договір позики). Складні цивільні правовідносини – в який їх учасники одночасно є носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків (договір купівлі-продажу).

Цивільні правовідносини за вимогами індивідуалізації їх учасників можуть бути поділені на дві групи:

персоніфіковані – коли учасник цих відносин повинен бути ідентифікований. Це стосується права власності на нерухоме майно, речі, що обмежені у цивільному обороті, особисті немайнові відносини тощо. У цих відносинах вказуються дані про їх учасника за мотивів визначення носія тягаря права власності чи публічних обов'язків, охорони прав і законних інтересів інших осіб, адресності абонементного обслуговування, реєстраційної діяльності тощо. Слід мати на увазі, що під впливом загальних публічних інтересів із забезпечення безпеки суспільства більшість відносин є персоніфіковані.

Крім того сучасна практика знає контрольовані суспільні відносини у тому числі й у сфері цивільного права. Такий контроль забезпечується діяльністю відповідних державних та інших служб, спостереженням засобами відео спостереження, власним контролем чи фіксацією, моніторингом тощо. Через них так чи інакше можна персоніфікувати учасника певних відносин: виявити боржника який завдав шкоди майну (викрутив чи розбив навмисне електричну лампочку у під'їзді, посягав на інші охоронювані цивільним законом права;

не персоніфіковані - такі цивільні відносини у яких щодо їх учасника законом не встановлено вимог розкривати чи вказувати дані про їх учасника.

Досить цікавою видається позиція І.В.Спасібо-Фатеевої, яка за рівнем правового регулювання виділяє такі правовідносини:

виключного регулювання цивільним правом;

паралельного регулювання цивільним правом та іншими галузями законодавства;

субсидіарного регулювання цивільним законодавством;
передані до сфери цивільного законодавства;
коригуються цивільним законодавством.

Можна було б погодитись з тим що у активних правовідносинах правове становище їх суб'єктів чітко зв'язується із певним об'єктом правовідносин, а у пасивних ні, наприклад утримуватися від порушення чужого права не втручатись свавільно у суб'єктивні права та охоронювані законом інтереси інших осіб.

Контрольні питання:

- 1.Поняття цивільних правовідносин.
- 2.Основні вчення про цивільні правовідносини та їх відправні позиції.
- 3.Особливості цивільних правовідносин,
- 4.Структура цивільних правовідносин.
- 6.Теоретичні конструкції цивільних правовідносин.
- 7.Елементи цивільних правовідносин.
- 8.Зміст цивільних правовідносин і спори з цього приводу.
- 9.Види цивільних правовідносин

Лекція 3. Суб'єкти цивільних правовідносин

План:

- 3.1.Загальні положення про суб'єкти цивільного права.
- 3.2.Цивільна правоздатність: поняття, зміст, особливості.
- 3.3.Види цивільної правоздатності.
- 3.4.Цивільна дієздатність.
- 3.5. Види дієздатності та їх зміст.

Ключова термінологія: суб'єкт правовідносин, фізична особи, юридична особа, казна, цивільна правоздатність, цивільна дієздатність, деліктоздатність.

3.1.Загальні положення про суб'єкти цивільного права

Загальні положення про суб'єкти цивільного права та їх правове становище базуються на загальнотеоретичних положеннях про суб'єкти права взагалі і приватного права зокрема. Висхідними позиціями останнього є в установленні ст.1 ЦК методологічні вимоги про юридичну рівність, вільне волевиявлення, майнову самостійність їх учасників та категорія охоронюваного законом інтересу. Власне задля задоволення свого приватного інтересу або його захисту суб'єкти цивільного права вступають у правовідносини.

При тому слід мати на увазі, що цивільні правовідносини виникають у певній правосфері, яка створюється у результаті послідовного створення

правових норм, які відображають певні об'єктивні закономірності чи фактори, мету встановлення правового порядку, стан розуміння шляхів досягнення мети за даного історично та економічно обумовленого стану розвитку суспільства. Відповідно з появою суб'єкта він підпадає під вплив цього правопорядку де для нього виписані певні правила поведінки із моменту появи до моменту припинення. Для цього з часів римського приватного права вироблені відповідні вимоги до учасників цивільних правовідносин за наявності яких вони найповніше можуть реалізувати існуючі у даній правовій системі правові можливості та виконувати приписи.

Можливість бути учасником цивільних правовідносин пов'язується із наявністю у учасника таких відносин цивільної правоздатності як юридичної можливості бути учасником цивільних правовідносин і мати права та юридичні обов'язки і цивільної дієздатності – для особи яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними самостійно своїми діями набувати права та мати юридичні обов'язки, нести відповідальність за їх невиконання чи неналежне виконання. Такі правові властивості суб'єкта здебільше за традицією йменуються правосуб'єктністю, що включає в себе правоздатність як здатність бути суб'єктами права взагалі і мати цивільні права та обов'язки та дієздатність - здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність в разі їх невиконання.

При тому правоздатність та дієздатність є універсальними правовими якостями всякого суб'єкта цивільного права, а не тільки фізичної чи юридичної осіб. Тому слід очікувати, що вони повинні бути виписані у ЦК не стосовно окремого різновиду учасника правовідносин, а на загальному рівні як конститутивна ознака і самого цивільного права і учасників цивільних правовідносин. В межах правоздатності розрізняють ряд її видів (загальну та спеціальну, а інколи і галузеву), а дієздатності – правоздатність як здатність своїми діями учиняти правочини та набувати за ними цивільних прав та обов'язків та деліктоздатність – здатність нести цивільно-правову відповідальність. Особливим проявом є правоздатність.

У позитивному праві з моменту появи суб'єктів цивільного права (народження людини чи реєстрації юридичної особи) за ними визнаються певні права незалежно від того скористаються вони цими правами у подальшому чи ні. Таким же чином з урахування специфіки учасника тих чи інших правовідносин за ними закріплюються й юридичні обов'язки.

Загалом люди мають загальний, спеціальний і індивідуальний правовий статус який може впливати на можливість брати участь у певних правовідносинах. За загальним статусом всі люди поділяються на громадян України (знаходяться у правовому зв'язку з державою Україна, на них поширюється дія її законодавства, мають публічні повинності перед державою,

взяті під правову охорону їх прав і інтересів незалежно від місця перебування) і інших (негромадян України) та громадян.

Такий правовий зв'язок формалізується через отримання громадянства України та отриманням в установленому порядку паспорта. Варто зауважити, що без цього реалізація деяких, зв'язаних з ідентифікацією особистості, прав неможлива. Так громадяни які в установленому порядку не замінили паспорт громадянина СРСР на паспорт громадянина України не можуть: укласти шлюб, розірвати шлюб, виїхати в ті країни з якими спрощений візовий режим, придбати білет на літак, укласти інші правочини які потребують пред'явлення паспорта. Тим самим вони обмежують свою правоздатність. Проте більшість нормативних актів практично застосовує терміни „громадянин ” і „фізична особа ” практично однозначно, що інколи вносить непорозуміння в зміст правомочності людини.

Разом з тим, деякі правові можливості у цивільному праві надаються лише громадянам України. Так повіреним у справах інтелектуальної власності, аудитором може бути лише громадянин України. Здебільше правове становище громадянства України проявляється при захисті прав у інших країнах.

Серед негромадян України можуть бути іноземці (громадяни чи інших країн піддані), біженці – громадяни інших країн яким за політичні, релігій чи інші погляди переслідуються і вимушені перебувати поза юрисдикцією своєї країни, особи без громадянства (апатриди). Особливу категорію складають особи з подвійним громадянством.

Серед негромадян України особливе правове становище відповідно до ЗУ “Про правовий статус закордонних українців ” з метою сприяння розвитку національної свідомості українців, які проживають за межами України, зміцненню зв'язків з батьківщиною та поверненню в Україну надано закордонним українцям – особам, які є громадянами інших держав або особою без громадянства, має українське етнічне походження або є походженням з України. Захист основних прав і свобод людини і громадянина стосовно таких фізичних осіб є невід'ємною частиною зовнішньо-політичної діяльності України.

Загалом всі люди (фізичні особи) на території України у приватній сфері мають рівні права з громадянами України (загальний правовий статус). Виключення складають випадки реторсії – обмеження в правах іноземців на підставі спеціального закону у відповідь на обмеження в таких же правах громадян України на території цих країн. Проте випадки реторсії у цивільному праві є доволі рідким інститутом.

Спеціальний правовий статус мають особи яких держава у приватній сфері обмежує у певних правах (державних службовців – займатися підприємництвом, займатися політичною діяльністю), або надає пільги і підвищені гарантії: матері-одиначки, ветерани праці, молоді спеціалісти, тощо.

Отже правовий статус модельовано у позитивному праві на рівні можливих прав та юридичних обов'язків (правоздатності), чи обмежень. Така усереднена модель фізичної особи уточняється від загального до спеціального правового статусу. Проте на рівні спеціального статусу, наприклад державного службовця для певних їх категорій можуть встановлюватись додаткові права та обов'язки чи обмеження. Так судді, прокурори не можуть бути представниками за виключенням представництва своїх неповнолітніх дітей.

Індивідуальний правовий статус визначається сукупністю безпосередніх правових зв'язків (суб'єктивних прав та юридичних обов'язків) конкретної особи. Здебільше у відносинах вона має права і несе юридичні обов'язки не взагалі, а перед іншими їх суб'єктами. З огляду на це можна говорити про особу: повністю право – дієздатний, одружений (заміжня), має не має дітей, утриманців тощо, є членом клубу „Чотири колеса”, як клієнт банку має право на знижки при придбанні товарів у комерційній структурі.

Індивідуальний правовий статус може бути встановлений державою в особі її органів: обмежений в правоздатності, чи дієздатності, встановлена опіка чи піклування. Він може бути встановлений самою особою: якщо особа відмовилася у судовому порядку за релігійними переконаннями від ідентифікаційного коду (ІК) платника податків то тим самим вона себе обмежує у можливості здійснення прав, які засновані на умові наявності коду платника податків.

З урахуванням цих відправних положень про статус особи у чинному законодавстві моделюється правове становище особи у конкретному правовідношенні. Таке правове становище може бути назване як інституціональне. Крім того у одних правовідносинах фізична особа персоналізується і встановлюється її особи зо документом, що посвідчує особу (при пільгових міських та приміських перевезеннях), у інших така персоналізація не вимагається.

Юридичні особи як суб'єкти цивільних правовідносин бувають публічного і приватного права. Перші у відносних відносинах приймають участь вкрай рідко (при придбанні необхідного для виконання своїх функцій чи реалізації надлишнього і непотрібного, оплаті послуг з комунальних послуг тощо). Здебільше у таких відносинах вони приймають участь опосередковано через кошти відповідного бюджету, а їх витрати контролюються Рахунковою палатою України. У абсолютних правовідносинах (приналежності майна, особистих немайнових прав) особливої різниці не встановлено.

Юридичні особи приватного права створюються для реалізації інтересів окремих фізичних чи створених фізичними особами юридичних осіб на колективістських (корпоративних засадах). Участь у цивільних правовідносинах зумовлена метою їх створення і правосуб'єктністю. Характерно, що новий ЦК не наголошує на спеціальній правосуб'єктності юридичних осіб, а виходить з того, що юридичні особи можуть мати такі ж права і обов'язки, що і фізична

особа, за винятком тих, передумовою володіння якими є природні властивості людини (ст. 91 ЦК). Якщо це комерційні (підприємницькі) особи то вони приймають участь в економічних за змістом і юридичних за формою відносинах здебільше за умови легалізації цієї діяльності (ліцензії, патенти, квоти, сертифікати, акредитації тощо). Об'єднання громадян створюються для реалізації політичних, професійних, інших інтересів.

Держава приймає участь у цивільних правовідносинах як юридична особа через державні органи та найбільше через свою казну. Як власник вона виступає у правовідносинах через ВР України, КМУ, ФДМУ, Державне казначейство.

Стосовно виключних видів діяльності держава створює свої державні та казенні підприємства, а також інші установи (Укрспецекспорт).

В більшій мірі держава через свої органи приймає нормативні акти і регулює цивільні та інші правовідносини.

Соціальна держава переймає на себе частку прав і свобод своїх громадян завдяки чому виконує функції з регулювання відносин окремих людей та суспільства і перш за все перерозподіляти майно та інші цінності за визначеними напрямками. За рахунок майна держава намагається забезпечувати постійно зростаючу кількість здібних особистостей і перш за все через фінансування розвитку освіти та науки.

Як учасник цивільних правовідносин держава характеризується суверенітетом і можливістю мати такі права та обов'язки, яких не мають інші особи. Так, шкода, що завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок злочину відшкодовується державою, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо вона є неплатежеспроможною (ст.1207 ЦК).

Автономна Республіка Крим діє на таких же засадах, тобто як юридична особа. Але вона не може створювати свої казенні підприємства та спеціалізовані установи. АРК є власником майна, яке належить до республіканської власності АРК (ст. 318 ЦК)

Органи місцевого самоврядування у цивільних відносинах здебільше приймають участь через їх казну (місцеві бюджети) та комунальні підприємства. Вони виступають учасниками цивільних відносин теж як юридичні особи.

Учасником цивільних правовідносин на території України можуть бути юридичні особи інших держав, самі ці держави через їх установи в Україні (посольства, консульства, представництва), а також міжнародні організації. Якщо вони приймають участь у цих відносинах в Україні за загальним правилом на них поширює свою дію цивільне законодавство України.

Слід мати на увазі що держава, АРК, органи місцевого самоврядування у цивільних відносинах приймають участь на засадах юридичної рівності із іншими учасниками цивільно-правових відносин.

У той же час юридичні особи приватного права можуть скористатися вибором і за згодою іншої сторони підкорити ці відносини законодавству іншої країни.

Таким чином учасниками цивільних правовідносин є фізичні та юридичні особи. Проте вони поряд із своїм загальним правовим становищем можуть мати певні особливості. Здебільшого у конкретних правовідносинах їх учасники персоніфікуються і мають певне конкретне найменування, за яким можна визначити у загальному їх правове становище: обмежено дієздатний, банкрут, санатор, повірений, кредитор, підрядник, спадкоємець тощо. Окремо вирізняють категорію споживач, професійний торговець, тощо.

Для забезпечення участі у цивільних правовідносинах всі учасники наділені спеціальними правовими властивостями: правоздатністю і дієздатністю.

3.2. Цивільна правоздатність: поняття, зміст, особливість

Як вже зазначалось основним суб'єктом цивільних правовідносин є людина. Вона як учасник цих відносин вважається фізичною особою.

З тих пір як римськими юристами було введено у обіг термін “правоздатність” як елемент правової характеристики фізичної особи-учасника приватних відносин ця категорія міцно закріпилася в цивільному праві і сприйнята всіма правовими системами. Вона складає основу розуміння правомочності суб'єкта цивільного права, є опорою.

Визначально правоздатність розглядалась як правова властивість людини, здатність особи мати будь-які цивільні права і юридичні обов'язки. Отже цивільну правоздатність слід розглядати як абстрактну можливість мати будь-які права що розумом можна досягнути і юридичні обов'язки які покладені на учасника імперативними нормами права чи взяті ними самостійними діями (бездіяльністю). Підкреслимо, що із самого початку існування цієї правової категорії у теорії права вона розуміється у нерозривному поєднанні можливих прав і обов'язків як різних боків однієї і тої ж монети: на одному боці можливі права, а на другому – обов'язки. Окреме існування прав і обов'язків у приватному праві є виключенням із загального правила, що обумовлено соціальним походженням людини та її соціальними юридично значимими зв'язками з іншими особами. Об'єктивне проживання у суспільстві характеризується наявністю соціальних зв'язків між окремими людьми і відповідними правовими можливостями отримання певних вимог до одних членів суспільства і пов'язаність обов'язками із ними.

Сьогодні українські та більшість зарубіжних правників схиляються до того, що правоздатність - природна властивість кожної людини, яка виникає у неї в силу одного юридичного факту – народження. Але деякі її прояви чи елементи настають по мірі того, як людина досягає певних фізичних властивостей, інтелектуальних, життєвих тощо.

У ЦК України правоздатність визначена як здатність мати цивільні права та обов'язки, яка визнається за всіма фізичними особами (ч. 1 ст. 25). Отже, цивільна правоздатність – , перш за все, здатність бути учасником цивільних правовідносин. Такий висновок виходить із загальнотеоретичного постулату (аксіоми), що права і обов'язки немислимі поза правовідносинами. Але здатність є абстрактною можливістю мати права, а не реальною. Вона може бути реалізована, а може і так залишитися правовою можливістю. Якщо не буде конкретного юридичного факту, яким ці можливості із абстрактного стану будуть переведені у реальність – конкретні суб'єктивні права та юридичні обов'язки, вони так і зостануться абстрактними можливостями. Іншими словами, абстрактність прав обумовлює і абстрактність можливих правовідносин. Ніяких статичних правовідносин не існує і не може існувати. Тому слід чітко розмежовувати правові конструкції як інструменти наукового пізнання та реальні правовідносини, що виникають на підставі конкретних, знову ж таки не абстрактних, юридичних фактів.

Таким чином, окрім здатності, слід розрізняти другий елемент конструювання правоздатності – можливість. Можливість надається і гарантується державою у особі її інституцій. Так, у радянський час про ніяку здатність до приватної власності попри те, що у ЦК УРСР 1922р. така форма була закріплена ще довгий час після її фактичного викорінення, не було й мови. Іншими словами, держава не надавала такої можливості за тої обставини, що це слугувало підґрунтям для формування дрібнобуржуазної свідомості. Нині попри природну цікавість людини, пересічний громадянин не має права на ознайомлення із інформацією, що має секретний характер. Іноземцям в Україні, з огляду на необхідність становлення власницького ставлення до землі і її економізації на засадах філософії приватності, не дозволено державою набувати право власності на земельні ділянки. Цей стратегічний інтерес держави і реторсія у правоздатності іноземців має економічно оправданий характер. Якщо заможні іноземці за безцінь скуплять земельні ділянки наслідки для корінного населення можуть бути фатальні.

Правоздатність є основою для правоволодіння і набуття конкретних суб'єктивних прав. Вона не зв'язується з іншим суб'єктом – носієм юридичного обов'язку. Саме за цим її можна відрізнити від суб'єктивного права. Йому завжди кореспондовані активний або пасивний юридичний обов'язок певної (інших) особи.

Правоздатність складається із двох елементів: здатності і можливості. Здатність надана людині від природи (Бога) лише в силу одного юридичного факту – народження, а можливість надається і гарантується державою через видання закону і створення відповідних державних інституцій для реалізації своєї правоздатності. Саме тому за наявності міжнародних стандартів прав людини у гуманітарній та іншій сферах на національному рівні їх зміст та правове забезпечення може не співпадати.

Ми категорично проти включення у правоздатність суб'єктивного цивільного права. Суб'єктивне цивільне право – це уже наявне у особи право як результат перетворення абстрактної правоздатності (елементу змісту правоздатності) через конкретний юридичний факт у суб'єктивне цивільне право.

Інша мова про те, що наявність певних суб'єктивних прав не припиняє цей елемент правоздатності. Так суб'єктивне право власності на конкретний автомобіль не перешкоджає існуванню права у подальшому придбати ще один, або декілька інших автомобілів. Тоді у особи є одночасно правоздатність (придбати автомобіль) і суб'єктивне право власності стосовно зареєстрованого на неї автомобіля. Правоздатність не зв'язана із конкретним об'єктом права, а лише з абстрактною можливістю стосовно нього вступити у правовідносини. Суб'єктивне цивільне право має свій конкретний об'єкт якого воно і стосується.

Особливий феномен у цивільному праві складають особисті немайнові права, які мають природний характер і можуть одночасно бути як елемент правоздатності, а при їх реалізації – конкретним суб'єктивним правом.

У той же час існує певна група прав з абстрактним змістом правоздатності, реалізація котрих переводом у суб'єктивне право їх фактично припиняє назавжди, або на час існування такого суб'єктивного права. Іншими словами, у цих випадках не допускається конкуренція елементу змісту правоздатності і конкретного суб'єктивного цивільного права. Так, виходячи із принципу моногамії шлюбу у християнських країнах, перебування у одному шлюбі перешкоджає укладенню іншого. У мусульманських країнах, де діє принцип полігамії, чоловіки можуть перебувати одночасно у декількох шлюбах.

3.3. Види правоздатності.

Нині є всі підстави для вичленення видів правоздатності. Це має теоретичне та практичне значення. При класифікації ми повинні притримуватися певних загальноприйнятих її принципів, особливо дихотомії – поділу надвоє за протилежними ознаками. З огляду на це вважаємо за моментом виникнення і змістом виправданим виділення загальної і спеціальної правоздатності.

Загальна правоздатність отримала свою формалізацію у ч.1 ст. 25 ЦК. Вона виникає з народженням і припиняється смертю фізичної особи і не залежить від статі, раси людини. Доктринальне тлумачення моменту виникнення правоздатності зв'язується із здатністю новонародженого до життя, що проявляється з першими ковтками повітря як середовища для перетворення енергетичної сировини (їжі) у енергію чи можливості самостійно дихати після народження. Якщо дитина є мертвнонародженою, то цих процесів не відбувається і правоздатності у неї не виникає. Практично, момент виникнення правоздатності зв'язується із відомим і доволі жорстоким акушерським

прийомом при родах – удар (похлопування) новонародженого по сідниці. Цим досягається звільнення порожнини рота і можливість новонародженого вільно дихати. Якщо внаслідок допущених акушером при родах помилок настає асфіксія – дитина вважається такою, що народилася, стала суб'єктом права і є вбитою. Звідси і відповідальність акушера.

Концептуально і новий ЦК виходить з того, що правоздатність:

є природною здатністю людини мати цивільні права та обов'язки (ч.1 ст. 25 ЦК);

є безумовною природною правовою якістю людини незалежно від місця її перебування (ч.1 ст. 25 ЦК);

не залежить від життєздатності новонародженого (ч.2 ст. 25 ЦК);

є рівною для фізичних осіб (ч.1 ст. 26 ЦК). Проте є певні відхилення від принципу рівної правоздатності і певні категорії фізичних осіб не можуть мати окремі права: для яких встановлені вікові вимоги щодо їх набуття (працювати, створювати сім'ю) (ч.3 ст. 25 ЦК), наявністю певних індивідуальних ознак на яких заснована можливість до правонабуття (ідентифікаційного коду платника податку, паспорта громадянина) тощо. Рівність правоздатності для всіх і не допускає її градацію за статевими, расовими ознаками та ступенем розумового розвитку;

є природною здатністю людини мати права і обов'язки, що визнається, гарантується і забезпечується державою (ч.2 ст. 26 ЦК);

припускає здатність мати обов'язки як учасника цивільних правовідносин у відриві від наявних прав (ч. 5 ст. 26 ЦК);

є невідчужуваною та не обмежуваною (ч. 1 ст. 27 ЦК). Фізична особа не може відмовитися від правоздатності або самостійно чи на підставі правочину з іншими особами її обмежити. Стаття 27 ЦК встановлює, що правочини на обмеження можливості фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки є нікчемними.

Відповідно й правовий акт Президента України, органу державної влади, органу влади АРК, органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, що може обмежувати можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки, крім випадків, коли таке обмеження передбачене Конституцією України (ч. 2 ст. 27 ЦК);

допускає обмеження правоздатності громадян України лише на підставі і в порядку, що передбачені Конституцією України (ч. 2 ст. 27 ЦК). Чинне кримінальне законодавство передбачає як покарання застосування до винної в скоєні навмисного злочину таких мір як можливість обіймати певні посади та займаються певною діяльністю. Кримінально-виконавчим законом при реальності відбуття призначеного судом покарання передбачені інші обмеження: вибору місця проживання, свободи пересування тощо;

допускає винятки для виникнення спеціальної чи так званої секундарної правоздатності. Так державні службовці, прийняті на контрактній основі на

роботу керівники державних підприємств, уповноважені здійснювати контроль за підприємницькою діяльністю посадовці органів місцевого самоврядування не можуть займатися підприємництвом;

реалізується у межах, визначених законами. В одних державах дозволено мати будь-які права, що їх можливо “розумом пізнати”, а в інших – може встановлюватися їх перелік. Проте ч.4 ст.26 ЦК встановила можливість мати права, що не встановлені Конституцією України, самим ЦК, іншим законом, за умови що вони не суперечать закону та моральним засадам суспільства;

загалом не передбачає реторсії щодо іноземців;

Як відомо, припиняється правоздатність смертю фізичної особи. У медицині прийнято розрізняти клінічну і фізичну смерть людини. При останній у корі головного мозку відбуваються незворотні зміни. Тому момент припинення правоздатності слід зв'язувати саме із фізичною смертю людини.

За своїм змістом загальна правоздатність є рівною для всіх осіб і включає у себе усі права і обов'язки, які можна усвідомити. Тож зміст правоздатності є категорією абстрактною теж. Але зміст у той же час детерміновано рядом чинників: майновим станом, розумовими здібностями особи, іноді фахом і освітою, станом здоров'я. Не випадково, що укладачі проекту ЦК лише вказали, що у зміст правоздатності входить можливість посідати усі особисті немайнові права та усі майнові права, зокрема право приватної власності, право користування житловими приміщеннями, право на підприємництво, право заповідати і успадковувати, бути стороною у договорах, а також посідати інші права, якщо вони не суперечать законам та моральним засадам суспільства.

Спеціальна правоздатність має функціональне призначення і обумовлена необхідністю набуття людиною певних фізичних чи розумових якостей. Така правоздатність є так званою секундарною. Її проявами є сімейна шлюбна правоздатність, що виникає при досягненні певного віку: жінками –17 років; чоловіками – 18 років. Трудова правоздатність виникає за загальним правилом з 16 років. З дозволу батьків чи піклувальників, а також за згоди профспілкового органу – з 15 років. У канікулярний період – з 14 років. Підприємницька правоздатність за загальним правилом виникає згідно зі ст. 42 Конституції України та ст. 53 ЦК з досягненням повноліття. Закон зв'язує виникнення підприємницької правоздатності із наявністю повної дієздатності. Вона виникає при вступі у шлюб раніше досягнення повноліття, що обумовлено потребою зрівняти правове становище кожного із подружжя. Новелою цивільного права є набуття повної дієздатності і, відповідно, підприємницької правоздатності через інститут емансипації.

Повна дієздатність (секундарна підприємницька правоздатність) згідно ст. 53 ЦК України може бути надана особі: які виповнилося 16 років; яка працює за трудовим договором або бажає займатися підприємництвом;

наявність письмової згоди батьків чи піклувальників; винесення рішення про це органом опіки і піклування. За відсутності письмової згоди батьків чи піклувальників неповнолітній має право звернутися у суд із заявою про надання йому повної дієздатності. Завершальним юридичним фактом у набутті такої дієздатності є реєстрація в якості підприємця.

Отже для виникнення підприємницької правоздатності повинен бути юридичний склад. З огляду на це не є зовсім коректною вказівка на те, що вона може бути набута у судовому порядку (ч. 2 ст. 53 ЦК). Якщо неповнолітній отримав дозвіл на надання йому повної дієздатності. Але не зареєструвався як підприємець, то повна дієздатність у нього не настає.

Крім цього, перепорою для цього може бути відсутність процесуальної правоздатності, яка за загальним правом теж виникає з досягненням повноліття. До цього моменту процесуальні інтереси неповнолітніх здебільшого представляють їх законні представники чи піклувальники. Співпадання в одній особі піклувальника, що дає письмову згоду для набуття повної дієздатності та повинен представляти процесуальні інтереси у суді з цього приводу є перепорою для реалізації цього права взагалі. Правда закон надає право неповнолітнім і малолітнім певну процесуальну правоздатність щодо захисту своїх немайнових прав. Тому це є виключення із загального порядку підстав появи процесуальної правоздатності.

Доволі цікавим є також визнання певних прав за неіснуючими ще чи вже суб'єктами. Наприклад, за ще ненародженою але зачатого батьком дитиною після його смерті визнається право на спадкування, право на відшкодування заподіяного смертю годувальника збитку, право на отримання житлової площі з урахування інтересів майбутньої дитини.

Такі випадки є проявом фантомної правоздатності. Загалом введення нових правових категорій у право є досить делікатною справою, і це необхідно добре аргументувати. Спробуємо зробити це ми. Так, у праві вже давно відзначаються ситуації збереження чи резервування права за ще не народженою чи вже померлою людиною. Визнавати їх суб'єктами права ми не можемо. Але як тоді пояснити з теоретичної точки зору право на отримання житлової площі на ще ненароджену дитину чи збереження за нею права успадкувати майно померлого до її народження батька (ст.1266 ЦК).

Фантомна правоздатність не пов'язується з суб'єктом, а з необхідність забезпечити гідні людини умови чи його значущістю для людства. Тож випадки настання фантомної правоздатності, особливо стосовно права на творчість, є досить обмеженими. Фантомна правоздатність – право неіснуючого суб'єкта бути носієм певних правомочностей за передбачених законом умов. Така правоздатність характеризується такими властивостями: виникає лише на підставі вказівки закону; реалізується в рамках закону і за наявності передбачених законом юридичних фактів; не пов'язується із наявним суб'єктом права; забезпечена юридичними можливостями її реалізації.

Заслуговує з огляду на запропонований виділ видів цивільної правоздатності обґрунтування можливості визнання обмеженої правоздатності. Згідно зі ст. 55 КК суд може строком до 5 років заборонити обіймати певні посади або займатися певною діяльністю і тим самим обмежити цивільну правоздатність. З одного боку вироком суду обмежуються, по суті, наявні суб'єктивні права і така заборона стосується саме їх. З іншого – особа може суміщати посади чи одночасно працювати у декількох працедавців. Тоді вироком суду обмежуються і правоздатність. Правоздатність особи обмежується в разі реального виконання вироку суду щодо позбавлення волі на період відбування покарання. Таким чином обмеження правоздатності так чи інакше зв'язане із обмеженням свободи особистості. Таке обмеження може бути здійснене на основі закону через конструкцію спеціального правового статусу фізичної особи. Воно може бути здійснене й судом як засіб превенції проти учинення особою нових правопорушень до тих пір коли в межах встановленого законом строку і визначеного судом строку для певної особи буде вироком встановлене обмеження цих прав.

Потребує теоретичного осмислення обмеження правоздатності при конкуренції інтересів. Так згідно ст. 42 Конституції України, інших спеціальних законів державні посадовці не мають права займатися підприємницькою діяльністю. З набуттям статусу державного службовця тим самим і, по суті, обмежується на підставі закону підприємницька правоздатність. Проте це зовсім не означає, що ставши державним службовцем, особа повинна повністю припинити бізнес та втратити над ним контроль. З метою збереження впливу на підприємницьку діяльність у ЦК є спеціальний вид довірчої власності та довірчого управління майном.

Закон встановлює обмеження сімейної правоздатності щодо певних осіб. Її не мають особи, котрі у встановленому порядку визнані судом недієздатними. У даному випадку цікавим є те, що якщо за загальним правилом правоздатність є основою для виникнення дієздатності. То у даному випадку все навпаки: дієздатність є умовою для виникнення сімейної правоздатності. Тому, якщо визнана недієздатною особа вилікується то з відміною рішення суду про визнання її недієздатною вона набуває здатності вступити у шлюб і створити сім'ю.

Судове обмеження у правоздатності за своїм змістом є ширше ніж заборони обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Обмежуються у правоздатності особи, які за вироком суду відбувають реальне покарання у вигляді позбавлення свободи. Вони не можуть самостійно обирати місце свого проживання, не мають свободи пересування, обмежені в режимі, виборі роду занять, виді і кількості кореспонденції тощо. Такі обмеження є елементом змісту покарання і зв'язані все-таки з обмеженням свободи.

3.4. Цивільна дієздатність

Дієздатність – конкретна умова участі у цивільних правовідносинах самостійно. Згідно ч. 1 ст. 30 ЦК цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може ними керувати. Таким чином цивільна дієздатність зв'язується із якістю психомоторної діяльності й зокрема з психічним станом людини. Лише здатна усвідомлювати значення своїх дій людина може належним чином здійснювати свої права та виконувати взяті юридичні обов'язки. Здатність адекватно оцінювати певну ситуацію, можливий за неї юридичний факт також залежить від простого життєвого досвіду, який здобувається з віком та станом психічного здоров'я. Отже цивільна дієздатність залежить від інтелектуальних здатностей людини: моделювати цю поведінку, передбачати її правові наслідки, адекватними засобами виявляти і оформляти волевиявлення.

За такої моделі у дієздатності просліджується декілька моментів:

- евристичний – здатність усвідомлювати значення своїх дій через наявність певних навиків, знань та досвіду;
- психологічний;
- юридичний;

Як і правоздатність цивільна дієздатність за загальним правилом є рівною для умовно рівних за здатністю усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними фізичних осіб. Такий висновок зроблено на підставі аналізу змісту ч. 2 ст. 30 ЦК де встановлено, що обсяг цивільної дієздатності фізичної особи встановлюється ЦК і може бути обмежений виключно у випадках і в порядку, встановлених законом. Крім цього таке правило дає підставу для виділення інших видів приватної дієздатності: сімейної, житлової, трудової, земельної, господарчої тощо. Фактично цим звужене раніше більш широке тлумачення цивільної дієздатності.

Загалом прийнято розрізняти зміст цивільної дієздатності. Він при повній дієздатності максимально наближується до змісту цивільної правоздатності. Але в силу обмеженості людини у ресурсах, часі, житті ніколи не може абстрактна можливість до правомочності збігтися з реально наявними цивільними правами і цивільними обов'язками. Принцип розумності здійснення своїх прав тим більше є тому перепоною. До того законодавство встановлює певні обмеження. Навіть найбагатша у світі людина не може придбати у власність цілу країну.

Отже правоздатність і дієздатність тісно зв'язані між собою. Але якщо зміст першої становлять абстрактні права і обов'язки, то зміст другої – лише ті які особа відповідно до її здатності усвідомлювати значення своїх дій і ними керувати може самостійно придбати. Здебільше цивільна дієздатність – реалізована через певні юридичні факти цивільна правоздатність. Як ми вже зазначали виключення становлять природні права людини, які є одночасно змістом цивільної правоздатності і суб'єктивним правом.

3.5. Види дієздатності та їх зміст

Види дієздатність прийнято саме виділяти у залежності від усереднених здатностей людини: характерних для певного віку чи хворобливого стану. Формальною підставою для цього є положення ч.1 ст. 30 ЦК про здатність усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними.

Якщо концептуально новітнє цивільне законодавство виходить з рівності для всіх фізичних осіб цивільної правоздатності, то дещо інший підхід стосовно цивільної дієздатності. Остання навіть природно не може бути для всіх однаковою. Життєвий досвід і вміння орієнтуватися у різних життєвих ситуаціях набувається з часом через виховання, навчання, власні проби і помилки. До того психічне здоров'я внаслідок захворювань чи примарності ілюзорності буття через приймання алкогольних напоїв чи наркотичних речовин часто перешкоджає фізичній особі адекватно оцінювати обстановку, розумно мислити, розуміти наслідки учиненого для себе і своїх близьких. Особливо це стосується можливості усвідомлення своїх юридично значимих правочинів.

Внаслідок цього законом встановлені певні усереднені критерії для моделювання можливих для самостійного набуття цивільних прав і обов'язків. В тих випадках коли особа самостійно не здатна набувати права та здійснювати юридичні обов'язки використовують конструкцію „заповнення дієздатності ” через її доповнення дієздатністю осіб, що мають повну дієздатність.

В цивільному праві устоялись такі види дієздатності:
часткова – для дітей віком до 14 років (малолітніх) ст. 31 ЦК);
неповна – з 14 до 18 років (неповнолітніх) ст. 32 ЦК;
повна – ст.34 ЦК;
обмежена – ст. 36 ЦК;
визнання громадянина недієздатним – ст. 39 ЦК.

Розглянемо їх більш детально. Загалом здебільше особливості і зміст видів цивільної дієздатності прийнято розкривати у тому порядку, у якому вони встановлені позитивним законодавством. Він відображає стадії росту інтелектуального потенціалу людини і форми деградації людської свідомості, самооцінки, на кінець здатності усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними.

Часткова, чи як відстоюють свою позицію представники київської школи цивільного мінімальна дієздатність встановлена для осіб віком до 14 років. Вони мають влучну назву – малолітні. Тому було б правильним іменувати її як дієздатність малолітніх. Проте виходячи із потреби єдності категоріального апарату науки цивільного права слід притримуватись перевірених практикою і загальноприйнятих понять. Для харківської цивілістичної школи така дієздатність традиційно вважається частковою.

Часткова дієздатність розкривається через вказівку тих цивільних прав і обов'язків неповнолітніх (зміст цивільної дієздатності), які вони можуть набувати самостійно. До них відноситься:

1. Самостійно учиняти дрібні побутові правочини. Відповідно до п.1 ч.1 ст. 31 ЦК правочин вважається дрібним побутовим, якщо він задовольняє побутові потреби особи, відповідає її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосується предмета, який має невисоку вартість. Отже ознаками такої угоди є:

спрямованість на задоволення побутових потреб малолітнього;

відповідність фізичному, духовному чи соціальному розвитку малолітнього;

стосується предмета, який має невисоку вартість. Такий критерій є оціночний для сімей з різним рівнем достатку. Зазвичай у судовій практиці виходять з тих кишенькових грошей, які періодично даються неповнолітнім;

учиняється на місці і не допускає розриву між моментом укладання і виконання правочину.

Інші угоди за потреби укладаються на користь малолітніх їх батьками (законні опікуни), опікунами від імені неповнолітнього. Ці та інші особи (дід, бабуся) можуть укласти угоди на користь неповнолітнього (через накопичувальне страхування застрахувати, учинити чи інші правочин) за згоди батьків якщо вони не суперечать інтересам розвитку малолітнього.

Це пояснюється тим, що малолітні є недієздатними і не можуть бути суб'єктом цивільно-правової відповідальності. Згідно компенсаторності такої відповідальності за умови спричинення збитку чи шкоди неправомірними діями малолітнього до відповідальності притягуються його батьки (усиновителі) або опікуни. При цьому законом така їх відповідальність презюмується. І лише якщо вони доведуть, що збиток причинено не з їх вини, то вони можуть бути звільнені від цивільної відповідальності і то за умови, що її можна перекласти на навчальний чи виховний заклад, під наглядом яких був малолітній у момент спричинення збитку. Можливо притягнення до відповідальності тих осіб, які навмисно втягнули малолітнього у протиправну діяльність чи заставили завдати збиток під загрозою.

Батьки чи опікуни можуть дозволити малолітньому учинити правочин, який виходить за ознаки дрібного побутового самостійно але під їх контролем і під їх відповідальність.

Здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. Такі права передбачені ст.423 ЦК і уточнюються поточними законами, наприклад ст. 14 ЗУ “Про авторське право і суміжні права”, аналогічними статтями інших поточних законів законодавства у сфері інтелектуальної власності.

За таких обставин малолітні самостійно можуть приймати рішення їх участь у дитячих організаціях. Згідно ЗУ “Про об'єднання громадян” особи для

участі у дитячих і молодіжних організаціях ніяких обмежень не встановлено. Вони можуть бути встановлені лише засновницькими документами цих організацій. На здійснення особистих немайнових прав за загальним правилом особливих правил їх виникнення законом не встановлено.

За ЦК УРСР малолітні могли бути вкладниками в кредитні заклади, що пояснювалось необхідністю залучення грошей до банківської сфери. Чинне законодавство про банківську справу та кредитні спілки не містить обмежень щодо вкладників банків. Отже банк не вправі відмовити малолітньому у відкритті і поповненні банківського рахунку за умови, що сума першого вкладу знаходиться в межах звичайної суми дрібної побутової угоди. Якщо на ім'я неповнолітнього відкрито рахунок то він вправі його поповнювати. Більш того згідно ст. 44 ЗУ “Про банки і банківську діяльність” від 7 грудня 2000р. неповнолітній, який самостійно вніс на своє ім'я вклад, розпоряджається ним самостійно.

Є ряд особливостей набувати цивільних прав і обов'язків у сімейній сфері: визначати з 10 років за спільною згодою батьків та малолітнього його місце проживання – ч.2 ст. 160 СК, давати згоду на всиновлення – ст. 218 СК, на передачу у сім'ю патронажного вихователя – ст.253 СК, на подачу позову до батьків про жорстоке поводження ст. 10 Конвенції про права дитини. Втім ці особливості тепер – суґубо царина сімейного права.

Неповна цивільна дієздатність встановлена для фізичних осіб у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років і визначена в ст. 32 ЦК. Вона має відсильний характер у ч. 1 встановлює, що Ці особи окрім правочинів, передбачених для малолітніх (ст. 31 ЦК), фізична особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (неповнолітня особа) має право:

самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами. В поняття заробіток входить безпосередньо заробітна плата та премії, винагорода за цивільними договорами (наприклад підяду). На відміну від правомочностей за ЦК УРСР ці особи можуть мати і розпоряджатися іншими доходами: від підприємництва за умови їх емансипації, від цінних паперів, від належної нерухомості (здачі її у найом) тощо.

Це право має обмежений характер і не поширюється на відчуження набутого за свою заробітну плату та доходи майна. Для цього необхідна згода батьків чи піклувальників. Зазвичай це усна згода, або згода мовчанням – ці особи не порушують провадження про визнання учинених правочинів з перевищенням повноважень недійсними.

Якщо правочин за законом повинен бути учинений у письмовій формі то на його учинення неповнолітнім потрібна письмова згода батьків, а за їх відсутності опікунів;;

2) самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. Йдеться про майнові права та

оформлення прав інтелектуальної власності: здійснення патентування, укладення договорів на передачу чи відчуження майнових прав;

3) бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи. Так згідно ЗУ “Про сільськогосподарські кооперативи” його членом і засновником може бути особа, яка досягла 16 років.

В літературі необачно і упереджено була висловлена теза про те, що підприємцем особа може бути особа з 16 років. Дійсно це так, але за однієї умови – якщо ця особа була б емансипована відповідно до правил і порядку ст. 35 ЦК. І даному разі інститут емансипації є преюдицією і підставою набуття повної дієздатності; Неповнолітній вправу самостійно за згоди батьків чи за рішенням суду бути емансипованим;

самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунок) При тому має значення хто вніс ці кошти на банківський рахунок. Якщо ці кошти внесені самостійно неповнолітнім то він має право їх зняти з рахунку і розпоряджатися на свій намір. Але кошти, що внесені на його рахунок іншими особами можуть бути зняті за згоди батьків, усиновителів, піклувальників. Згідно ч. 3 ст.32 ЦК неповнолітня особа може розпоряджатися грошовими коштами, що внесені іншими особами у фінансову установу на її ім'я, за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника. Проте банківська технологія не дозволяє проконтролювати хто поповнив рахунок, особливо за умови електронних переказів. Загальна вимога – правомірність джерела отримання таких коштів;

самостійно обирати місце свого проживання, якщо законом не встановлено обмежень (ч. 2 ст. 29 ЦК);

давати згоду на надання медичної допомоги, вибір лікаря та методів лікування відповідно до його рекомендацій (ч.2. ст. 284 ЦК);

право на вільне пересування по території України і на вибір місця перебування (ч.2 ст.313 ЦК);

самостійно без згоди батьків чи піклувальників подавати заяву про прийняття спадщини (ч.3 ст. 1269 ЦК).

Ряд прав виникає у неповнолітніх з 16 років. До них відносяться такі як:

9) бути емансипованим у встановленому порядку;

10) змінити своє прізвище та ім'я у встановленому законом порядку (ч.1 ст. 295 ЦК);

на вільний виїзд за межі України (п.1 ч.3 ст.313 ЦК).

Неповнолітня особа вчиняє інші правочини за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників. В даному разі батьківський контроль є мірою стримування притаманних у такому віці спонтанних а іноді і екстремістських правочинів. Одночасно це надає батькам та іншим особам

впливати на поведінку неповнолітнього. При нормальних відносинах і витратах неповнолітнього у сім'ях з цього приводу конфліктів не виникає, а якщо і виникають то рідко доводяться до суду.

На вчинення неповнолітньою особою правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна повинна бути письмова нотаріально посвідчена згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника.

Згода на вчинення неповнолітньою особою правочину має бути одержана від будь-кого з батьків (усиновлювачів). У разі заперечення того з батьків (усиновлювачів), з яким проживає неповнолітня особа, правочин може бути здійснений з дозволу органу опіки та піклування.

Проте самостійність вчинені правочинів неповнолітнім є відносна. Якщо навіть власні кошти ця особа витрачає нерозумно, їх транжирить, тратить на придбання спиртних напоїв, наркотичних засобів тощо то вона може бути мінімізована у своїй неповній цивільній дієздатності. Згідно ч. 5 ст. 32 ЦК за наявності достатніх підстав суд за заявою батьків (усиновлювачів), піклувальника, органу опіки та піклування може обмежити право неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавити її цього права. Якщо особа виправиться то суд скасовує своє рішення про обмеження або позбавлення цього права, якщо відпали обставини, які були підставою для його прийняття.

Порядок обмеження цивільної дієздатності неповнолітньої особи встановлюється ЦПК за правилами так званого особливого провадження.

ЦК особливо врегулює деліктоздатність неповнолітніх. Починаючи з 14 років неповнолітній стає повністю деліктоздатним. Але зазвичай такі особи мають обмежені майнові ресурси, кошти і не завжди можуть реально відшкодувати заподіяний збиток чи компенсувати причинену шкоду. З огляду на це закон розрізняє особливості цивільної майнової відповідальності за укладеним особисто неповнолітнім договором з іншими особами, за договором укладеним неповнолітнім за згоди батьків (усиновителів) піклувальника та за деліктом (правопорушенням).

Неповнолітня особа особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного нею самостійно відповідно до закону. Це пояснюється тим, що інша сторона укладаючи договір має змогу і повинна оцінити майновий стан неповнолітнього, і наслідки невиконання ним для нього зобов'язання – можливу проблему з реалізацією майнової відповідальності. Інша справа коли неповнолітній уклав договір за згоди батьків (усиновителів) чи піклувальника. Неповнолітня особа особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальника. Якщо у неповнолітньої особи недостатньо майна для відшкодування збитків, додаткову відповідальність несуть її батьки (усиновлювачі) або піклувальник. По суті така згода – є своєрідною гарантією виконання неповнолітнім чи за неповнолітнього його зобов'язання.

Неповнолітня особа несе самостійно відповідальність за шкоду, завдану нею іншій особі. Але якщо її власних коштів чи майна для цього не вистарчає то додатково відповідають своїми коштами (майном) батьки (усиновлювачі) або піклувальник.

Неповна сімейна дієздатність: ст.149 СК – при зміні імені батька з 14 років давати згоду на зміну свого імені по батькові, самостійно визначати місце проживання з 14 років якщо батьки проживають окремо ч.3 ст. 160 СК, звернутися до суду з позовом про позбавлення батьків батьківських прав ст. 165 СК.

Повна цивільна дієздатність в ідеалі є за своїм змістом максимально наближеною до правоздатності. За загальним правилом повну цивільну дієздатність має фізична особа, яка досягла вісімнадцяти років (повноліття). В принципі легальне визначення цивільної дієздатності саме охоплює собою повну дієздатність. Інші види дієздатності є виключенням із загального правила.

Виходячи з цього всі інститути цивільного права розраховані на участь в них осіб з повною дієздатністю. Іншими словами нормальним і прийнятним є участь у цивільних правовідносинах повністю правоздатних і дієздатних суб'єктів. Участь інших осіб або зумовлене спеціальними правилами, або є взагалі неможливим.

Повна цивільна дієздатність виникає:

досягненням повноліття;

укладенням (реєстрацією) шлюбу раніше досягнення повноліття. Згідно ч. 2 ст. 34 ЦК у разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу. Така міра спричинена необхідністю урівняти у правовому становищі подружжя. У разі розірвання шлюбу до досягнення фізичною особою повноліття набута нею повна цивільна дієздатність зберігається. У разі визнання шлюбу недійсним з підстав, не пов'язаних з протиправною поведінкою неповнолітньої особи, набута нею повна цивільна дієздатність зберігається.

емансипацією. Згідно ст. 35 ЦК повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини.

Надання повної цивільної дієздатності провадиться за рішенням органу опіки та піклування за заявою заінтересованої особи за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а у разі відсутності такої згоди повна цивільна дієздатність може бути надана за рішенням суду. При тому повна цивільна дієздатність може бути надана лише фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і яка бажає займатися підприємницькою діяльністю. За наявності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування така особа може бути зареєстрована як підприємець. У цьому разі фізична особа набуває повної цивільної дієздатності з моменту

державної реєстрації її як підприємця. Важливо, що така повна (емансипована) цивільна дієздатність, надана фізичній особі, поширюється на усі цивільні права та обов'язки.

Як і при настанні повної дієздатності реєстрацією шлюбу та його наступним припинення до досягнення повноліття у разі припинення трудового договору, припинення фізичною особою підприємницької діяльності надана їй повна цивільна дієздатність зберігається.

Обмежена дієздатність. У той же час цивільні права і обов'язки та можливість їх набувати повинні будуватися на засадах розумності, справедливості і доцільності. Якщо особа зловживає можливістю створювати для себе такі цивільні права і обов'язки від яких потерпає сама та її ближні законодавство містить дієві засоби повернути таку особу в лоно правомірної поведінки. Зокрема це досягається за допомогою інституту обмеження в дієздатності.

Обмеження цивільної дієздатності як засіб протистояння п'яницям та наркоманам у судовій практиці використовується доволі рідко. Власне така ідеологія і завдання переслідується при цьому. Як вказано у постанові Пленуму ВСУ "Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним" від 28 березня 1972р. обмеження громадянина у дієздатності спрямовано на посилення боротьби з пияцтвом та зловживанням наркотичними речовинами. Це має велике значення для збереження генофонду народу України.

ЦК інститут обмеження у цивільній дієздатності розширено і конкретизовано порядок в наслідки такого кроку, порядок відновлення повної дієздатності. Обмежити у дієздатності можна і неповністю дієздатну особу.

Поряд із традиційними підставами обмеження у дієздатності введено нову. Згідно ст. 36 ЦК суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона страждає на психічний розлад, який суттєво впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Це стосується осіб, які хворіють психічною хворобою наприклад тяжкими формами шизофренії, олігофренії. Судова практика у подальшому повинна уточнити медичний критерій доцільності визнання особи обмежено дієздатною. Що стосується юридичного критерію - здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, то він оцінюється судом, виходячи із представлених доказів.

Згідно ч.2 ст. 36 ЦК суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище. Варто відзначити, що на відміну від ст.15 ЦК УРСР перелік фактичних підстав обмеження у дієздатності доповнено зловживанням токсичними речовинами.

В даному разі підставами для обмеження у цивільній дієздатності є: факт зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами. Під зловживання слід розуміти систематичне пияцтво, а також надмірне вживання алкоголю. Перше означає залежність людини від алкоголю – хворобу, друге непомірність при вживанні алкоголю, відсутність культури вживання алкогольних напоїв. Є випадки ускладнення хворобливого стану людина внаслідок вживання алкоголю, що проявляється у її агресивності, схильності до буйства.

ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Порядок обмеження цивільної дієздатності фізичної особи встановлюється ЦПК України і вивчається при ознайомленні із особливим провадженням у цивільних справах: заявники (ст.256 ЦПК), докази, учасники процесу (ст. 259 ЦПК, інше).

Цивільна дієздатність фізичної особи є обмеженою з моменту набрання законної сили рішенням суду про це. Не менш важливим для інституту обмеження цивільної дієздатності є встановлення у ст. 37 ЦК правових наслідків цього матеріально-процесуального інституту. Вони полягають у наступному:

1. Над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування. Таким чином досягається підконтрольність обмеженого у цивільній дієздатності. Уже сам факт такого заходу має запобіжне та виховне значення і є стримуючим фактором для подальшої деградації особистості. Зазвичай піклувальниками призначаються близькі до нього авторитетні особи.

2. Фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини. Основний недолік в тому й полягає, що деградовані особи придбають спиртні напої низької, сумнівної якості і поза легальними формами та місцями їх збуту. Деякі угоди можуть вписуватися у ознаки дрібної побутової: наприклад придбання пива. Це не є достатнім засобом для профілактики так званого пивного алкоголізму.

3. Правочини щодо розпорядження майном та інші правочини, що виходять за межі дрібних побутових, вчиняються особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за згодою піклувальника. Такий захід спрямовано на унеможливлення промотування майна на придбання спиртних напоїв, наркотичних засобів, токсичних речовин тощо. Разом з тим за умови розумності розпорядження майном та учинення інших правочинів відмова піклувальника дати згоду на вчинення правочинів, що виходять за межі дрібних побутових, може бути оскаржена особою, цивільна дієздатність якої обмежена, до органу опіки та піклування або суду.

4. Одержання заробітку, пенсії, стипендії, інших доходів особи, цивільна дієздатність якої обмежена, та розпоряджання ними здійснюються

підкувальником. Основне спрямування цього заходу унеможливити або різко обмежити легальні шляхи отримання коштів на придбання спиртних напоїв, наркотичних засобів, токсичних речовин тощо. Якщо підстави для такого обмеження відпали підкувальник може письмово дозволити фізичній особі, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно одержувати заробіток, пенсію, стипендію, інші доходи та розпоряджатися ними.

5. Разом з тим обмежена у цивільній дієздатності особа самостійно несе відповідальність за порушення нею договору, укладеного за згодою підкувальника, та за шкоду, що завдана нею іншій особі. Іншими словами за такою особою у повному обсязі зберігається деліктоздатність. Такий засіб є виправданим як з завдання інституту обмеження цивільної дієздатності так і превентивної функції цивільного права.

При тому цивільне право у даному разі не переслідує репресії до людини, яка оступилася, а надає їй можливість поновити цивільну дієздатність якщо вона була обмежена. Про відновлення своїх особистих якостей репутації, надійності, залежності від “зеленого змія” тощо особа повинна думати сама. Цивільне право тут безсиле.

Поновлення цивільної дієздатності ставиться у залежність від відпаданя підстав для обмеження у ній. Так, згідно ст. 38 ЦК у разі видужання фізичної особи, цивільна дієздатність якої була обмежена, або такого поліпшення її психічного стану, який відновив у повному обсязі її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, суд поновлює її цивільну дієздатність. Відповідно, у разі припинення фізичною особою зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо суд поновлює її цивільну дієздатність.

У такому разі рушення суду про визнання громадянина обмежено дієздатним скасовується. Відповідно й підкування, встановлене над фізичною особою, припиняється на підставі рішення суду про поновлення цивільної дієздатності. Сам порядок поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, цивільна дієздатність якої була обмежена, встановлюється ЦПК.

Визнання фізичної особи недієздатною є крайнім засобом. Разом з тим виникає питання чи можна обмежувати у дієздатності та визнавати недієздатним іноземця. Це питання міжнародного приватного, а не національного права. Мова повинна йти лише про тих фізичних осіб, які підпадають під юрисдикцію України. Безсумнівно, що це її громадяни, особи яким у встановленому законом порядку надано притулок.

Згідно ст. 39 ЦК фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу нездатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Таким чином для визнання особи недієздатною встановлено два критерії:

1. медичний - хронічний, стійкий психічний розлад, який встановлюється у ході стаціонарної психолого-психіатричної експертизи. У

вказаній вище постанові Пленуму ВСУ вказується, що при призначенні експертизи на вирішення експертів мають бути поставлені такі питання: чи хворіє даний громадянин на психічну хворобу, чи розуміє він значення своїх дій, чи може керувати ними. Варто зауважити, що у ст. 16 ЦК УРСР такими медичними підставами встановлювала душевну хворобу або недоумство;

2. юридичний - розуміє він значення своїх дій, чи може керувати ними. Але як зазначено вище він теж встановлюється медиками.

Порядок визнання фізичної особи недієздатною встановлюється ЦПК.

З метою попередження можливостей для зловживання цим інститутом ЦК спеціально передбачена клаузула. Так, згідно ч.3 ст. 39 ЦК якщо суд відмовить у задоволенні заяви про визнання особи недієздатною і буде встановлено, що вимога була заявлена недобросовісно без достатньої для цього підстави, фізична особа, якій такими діями було завдано моральної шкоди, має право вимагати від заявника її відшкодування.

Відповідно такі наслідки повинні бути і при винесенні неправомірного судового рішення про визнання особи недієздатною. Зв'язку з тим незважаючи на критику інституту судової застави доцільно інколи її встановлювати. Це по крайній мірі буде певною пересторогою для зловживань.

Не менш важливим є момент визнання фізичної особи недієздатною. Згідно ст.40 ЦК фізична особа визнається недієздатною з моменту набрання законної сили рішенням суду про це. Проте, якщо від часу виникнення недієздатності залежить визнання недійсним шлюбу, договору або іншого правочину, суд з урахуванням висновку судово-психіатричної експертизи та інших доказів щодо психічного стану особи може визначити у своєму рішенні день, з якого вона визнається недієздатною.

Достоїнством нового ЦК є встановлення детальних правових наслідків визнання фізичної особи недієздатною. Крім самого факту визнання особи недієздатною над такою особою встановлюється опіка. Відповідно недієздатна фізична особа не має права вчиняти будь-якого правочину. Такі правочини за умови їх учинення визнаються нікчемними.

Правочини від імені недієздатної фізичної особи та в її інтересах вчиняє її опікун. Він, або заклад який зобов'язаний здійснювати нагляд за позбавленим дієздатності, несуть відповідальність за завданий такою фізичною особою збиток чи шкоду якщо не доведуть, що вони завдані не з їх вини (ст.1184 ЦК).

Визнання фізичної особи недієздатною не є довічним, а законом передбачається поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, яка була визнана недієздатною. За умови покращення здоров'я визнаної недієздатною

фізичної особи за заявою опікуна або органу опіки та піклування суд поновлює цивільну дієздатність фізичної особи, яка була визнана недієздатною, і припиняє опіку, якщо буде встановлено, що внаслідок видужання або значного

поліпшення її психічного стану у неї поновилася здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.

Порядок поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, яка була визнана недієздатною, встановлюється ЦПК України.

Контрольні питання:

1. Суб'єкти цивільного права та їх особливість.
2. Фізична особа як суб'єкт цивільного права.
3. Участь держави у цивільних правовідносинах.
4. Органи місцевого самоврядування як суб'єкти цивільних правовідносин.
5. Цивільна правоздатність: поняття, зміст та види.
6. Спеціальна цивільна правоздатність та її особливості.
7. Обмеження цивільної правоздатності.
8. Цивільна дієздатність: поняття, зміст та види.
9. Деліктоздатність та правоздатність.
10. Часткова цивільна дієздатність.
11. Неповна цивільна дієздатність
12. Повна цивільна дієздатність
13. Обмеження цивільної дієздатності.
14. Визнання фізичної особи недієздатною.

Лекція 4. Об'єкти цивільного права

План:

- 4.1. Загальні положення про об'єкти цивільних прав
- 4.2. Види об'єктів цивільного права.
- 4.3. Особисті немайнові права як об'єкти цивільних прав.
- 4.4. Речі як об'єкти цивільних прав.
- 4.5. Класифікація речей.
- 4.6. Інші об'єкти цивільних прав.

Ключова термінологія: об'єкти цивільних прав, особисті немайнові права, речі, роботи, послуги, результати творчої діяльності, немайнові права, інформація.

4.1. Загальні положення про об'єкти цивільних прав

Поняття об'єкта цивільних прав є досить дискусійним питанням у цивілістиці, науковий інтерес до якого не зникає дотепер. Насамперед слід зазначити, що в теорії зустрічаються такі поняття як «об'єкт права», «об'єкт цивільно-правового регулювання», «об'єкти цивільних правовідносин», «об'єкти суб'єктивних цивільних прав».

Об'єкти цивільного права характеризуються такими основними рисами:

формалізуються цивільним законодавством в якості таких, що проявляється в конструкції глав 13-15 ЦК. Крім того окремо об'єкти цивільних права визначені в книзі четвертій ЦК. Деякі з об'єктів цивільних прав, зокрема нерухомість формалізована одночасно декількома нормативними актами;

визначаються їх конститутивні ознаки, що проявляється в визначені у цивільному праві окремих видів об'єктів цивільних прав, зокрема речей, цінних паперів та деяких нематеріальних благ;

визначаються (детермінуються) правові наслідки володіння такими об'єктами. Так у ст. 182 встановлено обов'язок державної реєстрації на окремі об'єкти цивільних прав. Відповідно до ч. 2 ст. 186 ЦК приналежність слідує за головною річчю, якщо інше не встановлено договором або законом. До особи, яка набула право власності на цінний папір, переходять у сукупності усі права, які ним посвідчуються (ч.2 ст. 194 ЦК);

встановлені гарантії для суб'єктів. Зокрема відповідно до ч.2 ст. 182 ЦК державна реєстрація прав на нерухомість і правочинів щодо нерухомості є публічною, здійснюється відповідним органом, який зобов'язаний надавати інформацію про реєстрацію та зареєстровані права в порядку, встановленому законом;

визначені форми та способи захисту суб'єктивних прав. Так відповідно до ч.3 ст. 182 ЦК відмова у державній реєстрації прав на нерухомість або правочинів щодо нерухомості, ухилення від реєстрації, відмова від надання інформації про реєстрацію можуть бути оскаржені до суду;

встановлені певні обмеження на окремі об'єкти цивільних прав. Так відповідно до ч.3 ст. 180 ЦК тварини, що занесені до Червоної книги України, можуть бути предметом цивільного обороту лише у випадках та порядку, встановлених законом.

Таким чином, під об'єктами цивільних прав слід розуміти матеріальні і нематеріальні блага, що мають свої ознаки або властивості із приводу яких суб'єкти вступають у цивільні правовідносини.

Поняття об'єкта цивільних прав не знайшло свого законодавчого закріплення, і є суцільно теоретичним поняттям. Перелік об'єктів цивільних прав закріплений у ст. 177 ЦК. До них відносяться речі, включаючи гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага.

Аналогічне положення закріплене й у ст. 128 ЦК РФ: до об'єктів цивільних прав відносяться речі, включаючи гроші і цінні папери, інше майно, у тому числі майнові права; роботи і послуги; інформація; результати інтелектуальної діяльності, у тому числі виключні права на них (інтелектуальна власність); нематеріальні блага.

Варто мати на увазі, що об'єкти можуть бути персоніфіковані за їх правовим режимом. Це проявляється у класифікації речей, видах робіт та

послуг, результатах творчої діяльності, правах вимог тощо. Правовий режим об'єкта цивільного права зумовлює можливі правовідносини, суб'єктів цивільних правовідносин та правові наслідки. Так, речі, що мають родові ознаки є предметом договорів позики, а речі, що мають індивідуальні ознаки – найму.

За такого підходу буде правильним розрізняти два об'єкти – формалізований, який через вказівку на певне матеріальне чи інше благо визначає модель правовідносин через усереднену поведінку їх суб'єктів та юридичний – юридично значима поведінка суб'єкта.

4.2. Види об'єктів цивільних прав

У юридичній літературі наводиться кілька класифікацій об'єктів цивільних прав. Так, В.А. Лапач всі об'єкти цивільних прав розподіляє між собою за трьома вихідними групами:

майнові блага (майно);

майново-немайнові блага;

пов'язані з особистістю немайнові блага.

До групи майнових благ входять речі, гроші, цінні папери, майнові права. Група майново-немайнових благ складається з робіт і послуг, об'єктів інтелектуальної власності, у тому числі виключних прав на них, інформації, службової і комерційної таємниці. Третя група утворена нетоварними благами, пов'язаними з особистістю їх носія. До таких благ відносять життя і здоров'я, гідність особистості, особиста недоторканність, ділова репутація тощо.

За критерієм оборотоздатності всі об'єкти цивільних прав підрозділяють на три види:

об'єкти, які обертаються вільно;

об'єкти, які обмежені в обігу;

об'єкти, вилучені з обігу.

Згідно ч.1 ст. 178 ЦК об'єкти цивільних прав можуть вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином, якщо вони не вилучені з цивільного обороту, або не обмежені в обороті, або не є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи.

Відповідно до ч.2 ст. 178 ЦК види об'єктів цивільних прав, вилучених з цивільного обороту чи обмежених в обороті, встановлюються тільки законом.

До об'єктів, які обертаються вільно, належать об'єкти, що можуть вільно відчужуватися чи переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим способом.

До обмежених в обороті об'єктів належать об'єкти, встановлені законом, які можна придбати і відчужувати тільки при наявності спеціального дозволу та у спеціально встановленому порядку. Вилученими з обороту вважаються об'єкти, які не можуть вільно придбатися і відчужуватися та бути об'єктом цивільно-правових угод за участю фізичних і юридичних осіб.

За правовим режимом і цільовим призначенням об'єкти цивільних прав поділяють на такі види: речі, включаючи гроші, валютні цінності та цінні папери, інше майно, у тому числі майнові права, дії (роботи) та послуги, результати духовної та інтелектуальної діяльності, службова та комерційна таємниця, особисті немайнові блага, а також інші матеріальні та нематеріальні блага.

Таким чином, можна виділити наступні групи об'єктів цивільних прав:

- особисті немайнові права;
- речі, включаючи гроші та цінні папери, інше майно;
- майнові права;
- результати робіт,
- послуги;
- результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація;
- інші матеріальні і нематеріальні блага;
- права вимог;
- документи.

Що стосується речей як об'єктів цивільних прав, то вони є найбільш живимими і будуть нами розглянуті далі більш ретельно. Проте варто зауважити, що вони є об'єктами цивільних прав самі по собі (об'єкти права власності), у зв'язку з іншими об'єктами або опосередковано. Так, за договором будівельного підяду об'єктом є сама робота та її результат – збудований об'єкт. Послуга з перевезення вантажу полягає у його просторовому переміщенні, а зі зберігання у збереженні речі у належному стані.

Результати робіт та послуги є об'єктами цивільних правовідносин і пов'язані з певною діяльністю суб'єкта. Проте якщо в результаті роботи здебільше отримується матеріальний об'єкт, то в результаті послуги – певний корисний ефект від діяльності послугонадавача. В юридичній літературі наводиться таке визначення “послуги ” – це діяльність, яка здійснюється на виконання цивільного обов'язку і не пов'язана зі створенням матеріального блага. Так, відповідно до ч. 1 ст. 1000 ЦК за договором доручення одна сторона (повірений) зобов'язується вчинити від імені та за рахунок другої сторони (довірителя) певні юридичні дії. Отже, об'єктом цивільних правовідносин в цьому випадку стають саме юридичні дії.

У подальшому ми розглянемо особливості окремих об'єктів цивільних прав окремо.

Досить неоднозначно постало питання про охоронюваний законом інтерес як об'єкт цивільних прав. З одного боку від зв'язується із конкретним матеріальним чи нематеріальним благом, а з другого має певну автономію від ним і охороняється самостійно.

4.3. Особисті немайнові права як об'єкти цивільного права

Особисті немайнові права як об'єкти цивільного права відповідно до зміни пріоритетів у правових і соціальних цінностях висунулись на перше місце і стали домінуючими, що власне й підкреслено у ст.1 ЦК. Особливістю цих прав є те, що деякі з них одночасно є елементом правоздатності та суб'єктивним правом, одні виникають у момент народження, а інші з досягнення певного віку. Крім того вони стали самостійним предметом позитивного цивільно-правового регулювання.

Із введенням у ЦК Книги другої “Особисті немайнові права ” Україна зробила реальний крок до гармонізації свого законодавства відповідно до загальноєвропейських стандартів прав людини. Вперше визнано, що ці права є повноцінним предметом цивільно-правового регулювання і мають пріоритет над майновими відносинами. Тепер особисті немайнові права підлягають захисту у приватному порядку, наділені позитивним змістом, що надає їх носіям можливості їх здійснювати шляхом учинення активних дій, а в разі порушення захищати на свій розсуд за допомогою засобів цивільного права.

Основні концептуальні ідеї особистих немайнових прав закріплені у ст. 269 ЦК і полягають у тому, що ці права:

належать кожній фізичній особі від народження або визнання таких прав законом;

ці права не мають економічного змісту;

вони тісно пов'язані із фізичною особою;

ці права є невідчужуваними і фізична особа не може від них відмовитися або бути позбавлена;

ці права особі належать довічно. Проте деякі з них у порядку виключення на підставі чинного рішення суду можуть на певний час припинятися, а то і навіть в установленому законом порядку обмежуватися, чи зменшуватися у своєму обсязі;

вони не є стабільними і на них нема певного стандарту. У процесі становлення людини критерії оцінки своїх прав та можливостей постійно змінюються і це нормальне явище.

Види особистих немайнових прав передбачені ст.270 ЦК, відповідно до якої до них відносяться: право на життя і охорону здоров'я, право на свободу й особисту недоторканність, право на недоторканність особистого і сімейного життя, право на вільний вибір місця проживання і свободу пересування, право на таємницю листування, телефонних розмов і інші права. Даний перелік, відповідно до п.3 ст.270 ЦК не є вичерпаним.

За цільовою спрямованістю особисті немайнові права можна класифікувати на:

1) особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи. Даним правам присвячена гл.21 ЦК. (До них відносяться: право

на життя, право на охорону здоров'я, право на свободу, право на особисту недоторканність, право на родину та ін.)

2) особисті немайнові права, що забезпечують соціальне існування фізичної особи. Даний спектр прав закріплений гл.22 ЦК. Серед них такі права як право на ім'я, право на індивідуальність, право на інформацію, право на таємницю кореспонденції, право на недоторканність житла, право на вибір роду занять.

Характерною рисою особистих немайнових прав, як уже було відзначено, є їх невід'ємність від носія цих прав. Така невідчужуваність відноситься не тільки до права, але і до самого блага, яке охороняється правом. Звідси, на відміну від майнових прав, особисті немайнові права невідчужувані, а правочини з приводу таких прав виключаються, усяке відчуження і передача цих прав неприпустимі. І це головна особливість особистих немайнових прав, оскільки існування цих прав поза органічним, безпосереднім зв'язком з їхнім носієм, з визначеною особистістю неможливо.

Одночасно майнові й особисті немайнові права можуть існувати в межах єдиних правовідносин. Так право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності, зміст яких щодо певних об'єктів права інтелектуальної власності визначається ЦК та іншими законами.

Особливими немайновими правами є честь, гідність та ділова репутація. Честь полісемантична за значенням категорія, що полягає в усвідомленні індивідом свого суспільного значення і визнання цього значення з боку оточуючих. Честь пов'язана з вимогою певної поведінки й способу для підтримання репутації особи або престижу тієї спільноти до якої належить індивід. Окремим проявом честі є офіцерська честь як певна характеристика офіцера, яку він повинен підтримувати у службовій та побутовій сфері: бути відповідальним за свої слова і поступки, підтримувати сказане ділом, слідкувати за своїм зовнішнім видом, не допускати неряшливості. В історії певне значення надавалось дворянській честі, купецькій честі тощо. Досить доречною буде й згадка про дівочу честь.

Честь – характеристика особи, що дається їй від суспільства чи певної соціальної групи. Вона може бути частиною офіційної оцінки людини, що відображена в характеристиці, рекомендаційному листі, атестації тощо.

Загалом гідність – поняття моральної свідомості, що відображає уявлення особи про її самоцінність, моральну рівність з іншими. Як категорія етична вона відображає моральне ставлення індивіда до самого себе і суспільства до нього. Іншими словами гідність – самооцінка особистості, яка відображає суб'єктивне сприйняття індивіда себе самим. Як правова категорія гідність включає в себе право людини на повагу, визнання її прав і одночасно передбачає усвідомлення нею обов'язку і відповідальності.

Відмінність честі та гідності полягає у тому, що уявлення про гідність виходить з принципу рівності всіх людей у моральному відношенні, а уявлення про честь диференційоване залежно від їх приналежності до певної соціально-класової, професійної чи іншої спільноти..

Відповідно до п.13 ст1 ЗУ “Про банки і банківську діяльність” ділова репутація - сукупність підтвердженої інформації про особу, що дозволяє зробити висновок про професійні, управлінські здібності такої особи, її порядність і відповідність її діяльності вимогам закону.

4.4. Речі як об'єкти цивільних прав

Найбільш врегульовану у цивільному праві групу цивільних прав і обов'язків складають речові права.

Одним з найбільш розповсюджених видів об'єктів цивільних прав є речі. Вони як такі отримали у цивілістиці визначення першими. Ще римські юристи розробили теорію речей і провели її у цивільному праві. Основні положення їх розуміння і класифікації речей сприйняті більшістю правових порядків.

З огляду на зазначене вище вони поступилися за значенням особистим немайновим правам, але не втратили своєї меркантильності

Аналізуючи наведене можна визначити ознаки речі як об'єкта цивільних правовідносин:

це матеріальні предмети зовнішнього навколишнього світу (матеріальна субстанція);

вони створені людиною чи мають природне походження;

вони мають товарну форму або цінність для суб'єкта цивільного права;

мають споживчу вартість і з приводу яких виникають майнові відносини як предмет цивільного права, а також власне цивільні правовідносини;

як до предметів споживання вимоги речі визначені на загальному та спеціальному рівнях у чинному законодавстві;

з приводу них виникають цивільні правовідносини, чи вони визнані об'єктами цивільного права позитивним законодавством і нема заборон щодо цього;

вони мають просторові та часові координати;

вони формалізовані чинним законодавством, або визначені на рівні етимологічного значення і детермінують поведінку суб'єктів. Поточне законодавство містить легальні визначення значної кількості речей (автомобіль, комплектуючі вироби, зброя тощо) та встановлює до них певні вимоги на загальному та спеціальних рівнях. В інших випадках річ чи майно визначається на рівні загальноприйнятих термінологічних визначень.

Згідно ст. 179 ЦК річчо є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки. Частина 1 ст. 180 ЦК правовий

режим речі поширює також на тварин, крім випадків, встановлених законом. Принагідно зазначимо, що речі є об'єктами цивільного права у тому разі коли вони певним чином визначені і мають просторові, часові чи правові координати. Просторові означають знаходження речі в просторі із прив'язкою до нерухомих речей. Часові здебільшого визначають строк природності речі поза якими вона втрачає свої споживчі властивості і не може бути застосована за своїм безпосереднім призначенням. Це стосується лікарських препаратів. Правові координати є абстрактними і визначають вимоги до речі за наявності яких вона може бути введена у цивільний обіг. Так якщо будівля не відповідає встановленим імперативно "Будівельним нормам та правилам" вона не може бути прийнята і введена в експлуатацію.

Це стосується продуктів харчування, стосовно яких визначені санітарні вимоги. Введення імперативних вимог до речей зумовлене необхідністю забезпечення безпеки людини. Так ЗУ „Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини ” встановлені вимоги до продуктів харчування як елемента безпеки населення України.

Основне для продукції її безпека яка відповідно до п. 1 ст.1 ЗУ «Про внесення змін до Закону України «Про захист прав споживачів» визначена як відсутність будь-якого ризику для життя, здоров'я, майна споживача і навколишнього природного середовища при звичайних умовах використання, зберігання, транспортування, виготовлення і утилізації

На підставі наведеного слід зазначити, що речі як об'єкти цивільних права мають певні ознаки та характеристики: мати споживчу вартість – бути необхідними для використання у побутовій підприємницькій чи іншій діяльності, утилітарності – задовольняти потреби суб'єкта, аксіологічності – мати цінність, що формується у співвідношенні дефіцитності речі та нагальності потреби у ній (матеріалістичний аспект) чи відображати певний стан людини і навіювати певні переживання чи спогади (особистий аспект), просторовий – мати певні просторові координати і прив'язку до місця їх перебування; мати виміри існування – фізико-хімічні та інші властивості.

4.5. Класифікація речей

Класифікація речей слугує для визначення їх правового режиму, допустимості і специфіки юридично значимої поведінки учасників тих чи інших правовідносинах. Так речі, що визначені родовими ознаками при необхідності користування ними невластниками зумовлюють таку правову форму як договір позички, а індивідуально-визначені речі – договір найму. Як вже зазначалось основні її компоненти розроблені ще римськими юристами.

Сама класифікація речей у цивільному законодавстві може бути поділена на дві групи: 1) загальна цивілістична, що проведена у нормах Глави 13 ЦК; 2) спеціальна, що проведена у спеціальних поточних законах та інших нормативних актах.

Стосовно першої групи речей у ЦК класифікація речей отримала свою формалізацію. Так і ньому виділяються:

Речі нерухомі та рухомі. Відповідно до ст. 181 ЦК до нерухомих речей (нерухоме майно, нерухомість) належать земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення. Режим нерухомої речі може бути поширений законом на повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, а також інші речі, права на які підлягають державній реєстрації. В більшості право власності на рухомі речі підлягає реєстрації.

Для віднесення речей до рухомих чи до нерухомих вживаються такі критерії: матеріальний – ступінь зв'язку речі із землею та юридичний – формальне віднесення законом даної речі до нерухомої. Хоча й транспортні засоби жорстко “не прив'язані” до землі вони законом віднесені до нерухомих речей.

В п.7 ст.2 ЗУ “Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень ” формалізоване рухоме майно – окрема рухома річ, сукупність рухомих речей, гроші, валютні цінності, цінні папери, а також майнові права та обов'язки.

Цивільне законодавство передбачає особливий правовий режим нерухомих речей. Так, відповідно до ст. 657 ЦК договір купівлі-продажу земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку (квартири) або іншого нерухомого майна укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню та державній реєстрації. Відповідно до ст. 182 ЦК право власності та інші речові права на нерухомі речі, обмеження цих прав, їх виникнення, перехід і припинення підлягають державній реєстрації. Державна реєстрація прав на нерухомість і правочинів щодо нерухомості є публічною, здійснюється відповідним органом, який зобов'язаний надавати інформацію про реєстрацію та зареєстровані права в порядку, встановленому законом. Відмова у державній реєстрації права на нерухомість або правочинів щодо нерухомості, ухилення від реєстрації, відмова від надання інформації про реєстрацію можуть бути оскаржені до суду. Порядок проведення державної реєстрації прав на нерухомість та підстави відмови в ній встановлюються законом. Особливим видом нерухомого майна є земля. Згідно ст. 18 ЗК до земель України відносяться всі землі в межах її території, у тому числі острова і землі, зайняті водними об'єктами. Громадяни України здобувають право власності на земельні ділянки на підставі придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами; безоплатної передачі з земель державної і комунальної власності; приватизації земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування; прийняття спадщини; виділення в натурі (на місцевості) приналежної їм частки (паю).

Землі сільськогосподарського призначення, прийняті в спадщину іноземними громадянами, а також особами без громадянства підлягають відчуженню протягом одного року.

На період до 1 січня 2010 року громадяни і юридичні особи можуть здобувати право власності на землі сільськогосподарського призначення загальною площею до 100 гектарів. Ця площа може бути збільшена у випадку спадкування земельних ділянок за законом. Громадяни і юридичні особи, що мають у власності земельні ділянки для ведення селянського (фермерського) господарства й іншого товарного сільськогосподарського виробництва, а також громадяни України – власники земельних часток (паїв) не вправі продавати, іншим способом відчужувати приналежні їм земельні ділянки і земельні частки (паї), крім міни, передачі їхній у спадщину і при вилученні земель для суспільних нестатків.

Рухомими речами є речі, які можна вільно перемішувати у просторі без шкоди їх господарському призначенню. Як правило свобода приналежності таких речей та вимоги щодо її формалізації значно більша ніж стосовно нерухомості. Проте стосовно окремих рухомих речей теж встановлено реєстраційний порядок: мисливська та спортивна зброя, засоби самооборони, сильнодіючі лікарські препарати.

Речі, що вилучені з цивільного обороту, обмежені у цивільному обороті та не вилучені з цивільного обороту (вільно обертаються у цивільному обороті). Обороноздатними є речі, що можуть переходити від однієї особи до іншої за правочинами (договорами), правонаступництва у тім числі при спадкуванні чи реорганізації юридичної особи.

Вилученими з цивільного обороту є речі, що можуть належати лише суверенам: українського народу (земля, надра, води та інші природні ресурси) та держави Україна (майно, що не підлягає приватизації і використовується для охорони стратегічних інтересів України. Це зброя армійських зразків, спеціальні канали урядового та міждержавного зв'язку тощо. громадян, громадських об'єднань та юридичних осіб інших держав на території України.

Обмеженими у цивільному обороті є речі право власності на які набувається лише певними особами у спеціальному дозвільному, а не загальному порядку. У спеціальному порядку громадянами може бути придбано мисливська зброя, наркомістки, сильнодіючі та отруйні лікарські препарати тощо.

Крім того останнім часом появилась підстава для виділення кваліфікованих речей, тобто таких володіння та використання яких можливе лише за наявності спеціального дозволу чим преюдиції.

Не вилученими із цивільного обороту є речі, що вільно обертаються на організованому та не організованому ринках. Іншими словами, до таких речей відносяться всі ті, стосовно яких чинним законодавством не встановлено

спеціальних вимог допуску їх до цивільного обороту чи обмежень за суб'єктивним складом.

Речі подільні та неподільні. Відповідно до ст. 183 ЦК подільною є річ, яку можна поділити без втрати її цільового призначення. Неподільною є річ, яку не можна поділити без втрати її цільового призначення. Подільними речами є, зокрема, продукти харчування, паливо тощо. Важливе значення саме ця класифікація речей має, коли мова йде про поділ спільної власності, особливо спільної сумісної власності подружжя. Цивільне право неподільними речами вважає не тільки поодинокі речі (телевізор, автомобіль), а й сукупність речей, значення яких обумовлено саме їх множинністю, наприклад, меблевий гарнітур.

Речі, визначені індивідуальними або родовими ознаками. Згідно зі ст. 184 ЦК річ є визначеною індивідуальними ознаками, якщо вона наділена тільки їй властивими ознаками, що вирізняють її з-поміж інших однорідних речей, індивідуалізуючи її. Речі, визначені індивідуальними ознаками, є незамінними. Індивідуальні ознаки за походженням можуть бути:

виробничими – отриманими у процесі створення речі чи її прив'язки до нерухомості (номер двигуна та шасі автомобіля, тип кузова);

реєстраційними – наданими у процесі державною чи іншої реєстрації (державний реєстраційний номер);

експлуатаційними – отриманими у процесі експлуатації речі (подряпина на правому крилі);

випадковими – отриманими від інших юридичних фактів. Для деяких речей це можуть бути ознаки, що набуті при тюнінгу (спойлери).

Крім того розрізняють індивідуальні речі:

єдині у своєму роді (унікальні):

відрізняються від інших декількома ознаками;

виділені із загальної маси речей даного роду (картопля, що знаходиться у відсіку 5 овочесховища №2 як посадковий матеріал).

Річ є визначеною родовими ознаками, якщо вона має ознаки, властиві усім речам того ж роду, та вимірюється числом, вагою, мірою, наприклад, паливо, зерно тощо. Річ, що має лише родові ознаки, є замінною.

Така класифікація впливає на вид можливих правовідносин. Так, предметом договору позики відповідно до ст. 1046 ЦК можуть бути лише речі, визначені родовими ознаками, а предметом договору найму може бути річ, яка визначена індивідуальними ознаками (ч.1 ст. 760 ЦК).

Речі споживні та неспоживчі. Споживною є річ, яка внаслідок одноразового її використання знищується або припиняє існувати у первісному вигляді. Неспоживною є річ, призначена для неодноразового використання, яка зберігає при цьому свій первісний вигляд протягом тривалого часу (ст. 185 ЦК). Саме неспоживчі речі стають предметом договору найму (оренди), бо після їх використання вони підлягають поверненню власнику.

В останні роки Законодавець приділяє особливої уваги продовольчому ринку України. Зокрема ЗУ „Про внесення змін до Закону України „Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини ” передбачено ряд харчових продуктів. Так безпечним харчовим продуктом є такий, який не створює шкідливого впливу на здоров'я людини безпосередньо чи опосередковано за умов його виробництва та обігну з дотриманням вимог санітарних заходів та споживання (використання) за призначенням. Небезпечним харчовим продукт визнано такий, який не відповідає вимогам вказаного закону.

Речі подільні і неподільні. Так подільними є речі, які внаслідок поділу в натурі не змінюють свого призначення. Такими є майже всі продукти харчування. Навпроти, неподільними є речі, які при поділі втрачають своє цільове призначення (ст. 184 ЦК).

Така класифікація має правове значення особливо при поділі спільної власності, розділі майна юридичної особи при реорганізації, поділі майна між спадкоємцями. При неможливості виділити частку майна у натурі, учаснику що виділяється присуджується грошова компенсація (ст. 367 ЦК).

Неподільність може бути фізична та юридична – визначений індивідуальний режим для даної речі чи сукупності речей: тематичні колекції, унікальні столові сервізи, меблеві ансамблі чи ансамблі одягу. У разі відділення з такої сукупності речей хоча б однієї вони втрачають свою цінність.

Головна річ і приналежність Згідно зі ст. 186 ЦК річ, призначена для обслуговування іншої (головної) речі і пов'язана з нею спільним призначенням, є її приналежністю. Приналежність слідує за головною річчю, якщо інше не встановлено договором або законом.

Складові частини речі та складні речі. Складовою частиною речі є все те, що не може бути відокремлене від речі без її пошкодження або істотного знецінення. При переході права на річ її складові частини не підлягають відокремленню (ст. 187 ЦК).

Якщо кілька речей утворюють єдине ціле, що дає змогу використовувати його за призначенням, вони вважаються однією річчю (складна річ). Правочин, вчинений щодо складної речі, поширюється на всі її складові частини, якщо інше не встановлено договором (ст. 188 ЦК). Так, складною річчю є бібліотека.

Продукція, плоди та доходи. Згідно зі ст. 189 ЦК продукцією, плодами та доходами є все те, що виробляється, добувається, одержується з речі або приноситься річчю. Продукція, плоди та доходи належать власникові речі, якщо інше не встановлено договором або законом.

Так, відповідно до ч.1 ст. 390 ЦК власник майна має право вимагати від особи, яка знала або могла знати, що вона володіє майном незаконно (недобросовісного набувача), передання усіх доходів від майна, які вона одержала або могла одержати за весь час володіння ним.

Майно. Відповідно ст. 190 ЦК майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. З поняттям "майно" зустрічаємося в цивільних правовідносинах як синонім поняття "річ", в деяких правовідносинах мова йде про сукупність речей, об'єднаних якимось цільовим призначенням або належністю до конкретної особи, наприклад, майно подружжя, спадкове майно.

Майнові права є неспоживчою річчю та вони визнаються речовими правами.

Підприємство як єдиний майновий комплекс. ЦК визначив підприємство і як об'єкт права. Підприємство є єдиним майновим комплексом, що використовується для здійснення підприємницької діяльності. До складу підприємства як єдиного майнового комплексу входять усі види майна, призначені для його діяльності, включаючи земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировину, продукцію, права вимоги, борги, а також право на торговельну марку або інше позначення та інші права, якщо інше не встановлено договором або законом. Підприємство як єдиний майновий комплекс є нерухомістю. Підприємство або його частина можуть бути об'єктом купівлі-продажу, застави, оренди та інших прав чинів (ст. 191 ЦК).

Гроші (грошові кошти). Законним платіжним засобом, обов'язковим до приймання за номінальною вартістю на всій території України, є грошова одиниця України - гривня. Іноземна валюта може використовуватися в Україні у випадках і в порядку, встановлених законом (ст. 192 ЦК). Це об'єкти особливого призначення і розглядаються нами окремо.

Валютні цінності. Види майна, що вважаються валютними цінностями, та порядок вчинення правочинів з ними встановлюються законом. Так, Декрет КМУ "Про систему валютного регулювання і валютного контролю" від 19 лютого 1993 року №15-93 у ст. 1 до валютних цінностей відносить валюту України, іноземну валюту, монетарні метали. Валютою України є грошові знаки у вигляді банкнот, казначейських білетів, монет та в інших формах, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території України, а також грошові знаки, які вилучені з обігу або такі, що вилучаються з нього, але підлягають обмінові на грошові знаки, які перебувають в обігу. До валютних цінностей належать також кошти на рахунках, укладах у банківських та інших кредитно-фінансових установах на території України, платіжні документи (акції, облігації, купони до них, бони, векселі (тратти), боргові розписки, акредитиви, чеки, банківські накази, депозитні сертифікати, ощадні книжки, інші фінансові та банківські документи, виражені у валюті України. Іноземною валютою є відповідні іноземні грошові знаки, монети, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території відповідної іноземної держави, кошти у грошових одиницях іноземних держав та міжнародних розрахункових одиницях, що перебувають на рахунках або вносяться до банківських та інших кредитно-фінансових установ за межами України, а також зазначені вище

платіжні та інші документи, виражені в іноземній валюті або монетарних металах. Монетарними металами вважаються золото і метали іридієво-платинової групи в будь-якому вигляді та стані, за винятком ювелірних, промислових і побутових виробів з цих металів.

За режимом можна виділили речі зі звичасвим та особливим правовим режимом. До речей з особливим режимом відносяться тварини. На тварини поширюється правовий режим речі, крім випадків встановлених законом (ч.1 ст.180 ЦК). Відповідно до ЗУ „Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення ” вказані предмети, зв'язані із вживанням тютюнових виробів,- портсигари, мундштуки, люльки, сигаретний папір, фільтри, обрізувач сигар, що необхідні для вживання тютюнових виробів, крім запальничок та сірників та визначено особливий правовий режим громадських місць.

Особливість правового режиму тварин проявляється у правилах поведінки з ними, що встановлюється спеціальним законом. Так не допускається жорстоке поведінки з тваринами. А тварини, що занесені до Червоної книги України можуть бути предметом цивільного обороту лише у випадку та порядку, що встановлюються законом.

Тут доцільно виділити речі із приватноправовим режимом та з публічно-правовим режимом. Стосовно перших то такі речі можуть передувати вільно або у дозвільному (контрольованому порядку – речі що віднесені до культурного та історичного надбання народу України) у приватних осіб. Другі можуть передувати тільки в державній чи комунальній власності і то лише у окремих її суб'єктів на підставі приписів чинного законодавства.

У сімейному праві виділяються індивідуальні речі, що належать лише окремому члену сім'ї.

За економічною ознакою можна виділити засоби виробництва і предмети споживання. У свою чергу засоби виробництва поділяються на основні та засоби в обороті. До основних засобів виробництва відносяться такі матеріально-речеві цінності, що діють у натуральній формі протягом тривалого часу і свою ціну на вартість створюваним на їх основі матеріальних цінностей переноситься частинами. До них відносяться споруди, будівлі, машини, устаткування, засоби транспорту, зв'язку тощо.

До засобів в обороті відносяться предмети строком служби менше одного року незалежно від їх вартості та предмети вартістю до 15 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян на одиницю по ціні придбання незалежно від строку служби.

Втім особливого юридичного значення такий поділ не має. Здебільше це враховується при обліку таких речей. Такі речі проявляють свої юридичні ознаки через інші класифікаційні групи у тім числі й виключний правовий режим.

Стосовно другої групи речей то вона має значення при введенні їх у комерційний обіг. Зокрема тут виділяються дві великі групи об'єктів цивільних прав та комерційного обороту: товари народного споживання та продукція виробничо-технічного призначення. По суті ті і ті є продукцією – будь-якими виробами (товарами), що виготовляються, надаються для задоволення суспільних потреб (п.19 ЗУ „Про захист прав споживачів”).

У подальшому закон визначає правовий режим окремих із об'єктів цивільних прав; продуктів харчування, питної води, спиртних напоїв, безалкогольних напоїв тощо. Так ЗУ „Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини” харчовий продукт (їжа) визначено як речовина або продукт (сирий, включаючи сільськогосподарську продукцію, необроблений, напівоброблений або оброблений), призначений для споживання людиною та всі інші речі, що зв'язані із продовольчим ринком та споживанням. У ст. 1 ЗУ «Про виноград та виноградне вино» визначені легальні поняття винограду та матеріалів з нього, встановлені технічні та інші вимоги щодо них, правовий режим та наслідки. У подальшому вони деталізуються актами цивільного законодавства.

Так чи інакше якщо річ переходить у категорію товар то стосовно неї встановлені імперативні вимоги щодо її належної якості – властивість продукції, яка відповідає встановленим для цієї категорії продукції у нормативно-правових актах і нормативних документах та умовам договору із споживачем (п.19 ЗУ „Про захист прав споживачів ”). У зазначеному вище ЗУ „Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини ” якість харчового продукту визначено як ступінь досконалості властивостей та характерних рис харчового продукту, які здатні задовольнити потреби (вимоги) та побажання тих, хто споживає або використовує цей харчовий продукт.

Як об'єкти цивільних прав за підставами їх допуску до цивільного обороту товари поділяються на ряд категорій, наприклад підакцизні, квотовані.

В цивільного обороті є й інші критерію поділу речей як товару. Так яйце дієтичне має певні градації: до 5 діб – яйце Д1., після – Д.2. Речі поділяються по сортності, походженню (вітчизняні чи імпорتنі) тощо.

На підставі наведеного очевидно, що класифікація речей здійснюється на загально-цивільстичному рівні та спеціальному: загальні вимоги до об'єкта – виділ найбільш важливих категорій об'єктів – встановлення специфіки правового режиму певної підгрупи об'єктів – визначення видової приналежності – встановлення вимог щодо окремого об'єкту та його різновидів.

Крім того стосовно окремих об'єктів встановлені певні вимоги, стандарти, зразки чи умови, критичні маси, строки придатності, строки зберігання тощо, що слід враховувати при визначенні особливостей правового регулювання правовідносин.

4.6. Інші об'єкти цивільних прав

До інших об'єктів цивільних прав, що вказані у ст. 179 ЦК відносяться майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нема матеріальні блага. Оскільки деяким з них присвячені окремі лекції, ми розглянемо лише ті, які спеціально не розкриваються.

Майнові права як об'єкт цивільного права лише згадуються у ст. 179 ЦК і подальшого свого розвитку і позитивного змісту, на жаль, не отримали. Між тим вони все більше стають об'єктом правовідносин: прав інтелектуальної власності, корпоративного права, заставного права тощо.

Сутність цих прав полягає у можливості здійснити самостійно або вимагати від зобов'язаних осіб дій майнового характеру.

Майнові права інтелектуальної власності полягають у можливості автора або іншого володільця цих прав самому використовувати переваги результату творчої діяльності у своїй підприємницькій діяльності, надати таке право іншим особам, чи заборонити використання, а також інші правомочності.

Корпоративні майнові права полягають у праві отримання від внеску доходу (процентів чи дивідендів), передати свою частку у господарському товаристві у встановленому порядку іншій особі. Господарське товариство має право прийняти рішення про викуп майнових прав його учасника.

Заставоутримувач праві вимагати реалізації заставленого майна і задоволення за рахунок вирученої від продажу суми своїх майнових вимог до кредитора заставодавця.

Але найбільше це проявляється у майнових правах на чужі речі і зокрема сервітугах (праві обмеженого користування чужою річчю), емфітевзисі та суперфіцію.

Результати робіт – матеріалізовані у результаті людської праці, що можуть проявлятися у створенні нової речі (побудова будинку, пошив костюму), відновленні функціонального призначення речі (ремонт), наданні їй нових властивостей (реконструкція), зовнішнього виду і кращих характеристик (тюнінг). При роботі, по суті є два об'єкти правовідносин: сама робота – підхід до її організації, послідовність та технологія виконання, професіоналізм підходу, дотримання встановлених норм та правил: та її результат.

Послуга – дії чи діяльність, що не має матеріалізованого результату, а проявляється у іншому корисному ефекті: збереження речі, переміщення речі чи пасажиря на певну відстань. Послуга характеризується такими властивостями як:

- не зв'язаність із речами як результатом її надання;
- нематеріальність отриманого результату;
- невіддільність результату послуги від діяльності послугонадавача;
- ексклюзивність;
- гарантованість досягнення результату;

співпадання в часі надання та споживання послуги.

Самі послуги мають свої різновиди: фінансові, агентські тощо. Так п.5 ст1 ЗУ “Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг ” до фінансової послуги відніс операції з фінансовими активами, які здійснюються в інтересах третіх осіб за власний рахунок чи за рахунок цих осіб, а у випадках, передбачених законодавством, - і за рахунок залучених від інших осіб фінансових активів, з метою отримання прибутку або збереження реальної вартості фінансових активів.

Розрізняють послуги у широкому сенсі і у вузькому. У широкому сенсі послуги – діяльність з обслуговування потреб фізичних чи юридичних осіб.

Результати інтелектуальної, творчої діяльності є підставами виникнення цивільних та інших прав, а також деяких інших прав при кваліфікації декваліфікації, правовій охороні. Результати творчої діяльності мають свою формалізацію і є нематеріальними об’єктами: ідеями, рішеннями, образами, виконавською діяльністю тощо. Ними неможливо володіти фізично як речами. Здебільше об’єктами є майнові права на результати творчої діяльності.

Права вимог – особливий об’єкт цивільних прав, що базується на індивідуальному правовому становищі суб’єкта чи зобов’язальному праві. Варто відмітити, що цей напрям в науці цивільного права ще мало досліджений. Проте права вимог все більш частіше стають реальністю.

До прав вимог, що засновані на індивідуальному правовому становищі суб’єкта слід віднести обов’язки держави перед особистістю та зокрема перед громадянином, обов’язки члена сім’ї. У своїй зворотній проекції вони виступають правами вимог управоможених осіб: забезпечити належний рівень захищеності та забезпеченості, виховувати та утримувати дітей, утримувати батьків тощо.

Інформація як об’єкт цивільних правовідносин є теж нематеріальною, і є такою постільки оскільки має певну цінність. Проте варто розрізнити саму інформацію як об’єкти цивільного права та її режим.

Інформаційні відносини регулюються спеціальним законодавством, зокрема ЗУ “Про інформацію ”, ЗУ “Про науково-технічну інформацію ”, ЗУ “Про рекламу ”. Більш детально інформація як об’єкт цивільних прав буде розглянута спеціально.

Документи в умовах ринкової економіки як матеріальна форма відображення, поширення, використання та зберігання інформації чи закріплення прав теж стають об’єктом цивільних відносин. Це стосується депозитарної діяльності, доказуванні тощо. Вважаємо, що ця проблема є досить актуальною і заслуговує вирішення в законі. Документ має тоді правове значення коли він може бути індивідуалізований стосовно особи яка його склала. Якщо таку індивідуалізацію провести неможливо то такий документ не може стати об’єктом цивільних прав.

Документ, що виходить від фізичної особи повинен посвідчуватися її підписом, а документ юридичної особи посвідчується її печаткою, штампом, вихідним номером. Без цих реквізитів документ не може визнаватися об'єктом у цивільних прав. Здебільше документи мають субсидіарне значення і посвідчують приналежність прав чи причетність до певних юридичних фактів. Проте вони можуть мати і самостійне правове значення: бути об'єктом депозитарної діяльності тощо.

Розрізняють наступні групи документів:

1. документи органів державної влади (інструкції, накази, рішення як різновид нормативних актів;

2. документи органів місцевого самоврядування, що мають локальне значення як нормативні акти;

3. судово-прокурорські акти – виконавчі листи, вироки, рішення суду, ухвали, приписи тощо;

4. цивільно-правові акти – договори, заповіти, нотаріальні записи;

5. фінансові документи – акредитиви, векселі, чеки, поліси, боргові розписки;

6. документи статистичного обліку - статистичні обліки та статистичні звітності;

7. бухгалтерські документи – акти ревізій, баланси, грошові відомості, звіти, накладні;

8. положення, статuti, рішення об'єднання громадян, які у встановленому порядку підлягають реєстрації;

9. офіційні посвідчення особи – атестати, дипломи, паспорт, трудова книжка, службове посвідчення;

10. особисті папери, що містять охоронювану законом інформацію.

В позитивному праві розрізняють:

електронні документи – сертифікати, що були сформовані акредитованим центром, електронний реєстр сертифікатів, електронні документи на підставі яких були сформовані, скасовані, блоковані та поновлені сертифікати підписувачів (якщо такий спосіб передбачений регламентом роботи акредитованого центру) список відкликаних сертифікатів;

документи на папері – договори на підставі яких підписувачам надавались послуги електронного цифрового підпису, оригінали документів, що посвідчують фізичних та юридичних осіб – підписувачів, оригінали документів, на підставі яких були сформовані, скасовані. Блоковані та поновлені сертифікати підписувачів, або засвідчені в установленому порядку їх копії, а також засвідчені в установленому порядку копії рішень (ухвал) судів щодо відшкодування збитків, понесених внаслідок неналежного виконання акредитованим центром своїх обов'язків.

З розвитком суспільства техніки і технологій коло об'єктів цивільного права постійно розширюється. Очевидно, що до них слід віднести також і охоронюваний законом інтерес.

Контрольні питання:

1. Поняття та ознаки об'єкта цивільних прав.
2. Об'єкт цивільних прав та предмет цивільного права.
3. Види об'єктів цивільних прав.
4. Немайнові права як об'єкти цивільних прав.
5. Поняття та ознаки речей як об'єктів цивільних прав.
6. Класифікація речей та її правове значення.
7. Майнові комплекси. Підприємство як об'єкт цивільних прав.
8. Майнові права як об'єкти цивільних прав.
9. Результати робіт як об'єкти цивільних прав.
10. Послуга як об'єкт цивільних прав.
11. Результати інтелектуальної, творчої діяльності як об'єкти цивільних прав.
12. Права вимог як об'єкти цивільних прав.

Лекція 5. Позовна давність у цивільному праві України

ПЛАН:

- 5.1. Поняття та правове значення позовної давності.
- 5.2. Види строків позовної давності.
- 5.3. Визначення початку перебігу строку позовної давності.
- 5.4. Зупинення та перерва строків позовної давності.
- 5.5. Відновлення строків позовної давності.
- 5.6. Вимоги, на які позовна давність не поширюється.
- 5.7. Наслідки спливу строків позовної давності.

Ключова термінологія: позовна давність, формажор, мораторій, початок перебігу позовної давності, зупинення перебігу позовної давності, перерив перебігу позовної давності, відновлення позовної давності, наслідки спливу позовної давності.

5.1. Поняття та правове значення позовної давності.

У ЦК правовому регулюванню строків позовної давності присвячено Главу 19, що охоплює собою 13 статей та має ще й статті відсильного з характеру до попередньої глави. У ній поряд із збереженням сталих норм про позовну давність започатковано ряд новел: змінено підхід до спеціальних строків позовної давності та зокрема започатковано п'ятирічний та десятирічний строк, надано сторонам можливість на основі договору збільшити

строк позовної давності, уточнено правило про визначення початку перебігу строків позовної давності, збільшено підстави для їх зупинення, уточнені вимоги на які позовна давність не поширяється.

Проте це не останні зміни, вони будуть і у наступному, наприклад щодо уточнення видів спеціальних строків позовної давності, підстав для поновлення строків позовної давності тощо. Крім того неминучі зміни стануться у процесі адаптації цивільного законодавства України до відповідних норм цивільного законодавства ЄС, де ці строки значно триваліші.

Інститут позовної давності є правовою гарантією стабільності цивільних правовідносин та зокрема прав їх учасників. В разі порушення суб'єктивних прав чи охоронюваних законом інтересів потерпіла особа забезпечена можливістю їх захисту, але в тісному зв'язку із фактором часу. Зокрема, якщо невиконанням боржником свого обов'язку або виконанням його неналежним чином порушуються права кредитора то той має право задіяти всі засоби, способи та форми їх захисту: самостійними діями потерпілого, звернення із вимогою до порушника чи до суду.

В тому випадку коли порушені суб'єктивні права не відновлені у претензійному чи оперативному порядку, уповноважена особа може звернутися за їх захистом до суду. Але це повинне бути зроблено у розумний, нормально виправданий строк, у межах якого матеріальне право не втрачається, його об'єкт зберігає споживчу вартість, учасники правовідносин можуть надати певні докази своєї правоти, а суд належним чином їх оцінити. Наданий законом час для такого звернення, що містить одночасно вимогу до суду про захист порушеного права (права, що оспорується) або охоронюваного законом інтересу в цивільно-правовій науці називається позовом. Виходячи з цього, розрізняють право на позов:

- у процесуальному значенні - право заінтересованої особи звернутися до суду з вимогою про розгляд і вирішення матеріально-правового спору з відповідачем з метою захисту порушеного права (права, що оспорується) або охоронюваного законом інтересу);

- у матеріальному значенні - право на примусове здійснення позовного захисту порушеного цивільного права уповноваженої особи.

Закріплюючи можливість звернення з вимогою про захист порушених цивільних прав шляхом примусових заходів до боржника, закон встановлює певні строки, в межах яких може бути здійснений такий захист. Строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу, називається позовною давністю (ст. 256 ЦК). Іншими словами, позовна давність — це строк, після збігу якого погашається можливість примусового здійснення порушеного цивільного права за допомогою цивільного позову. Причому під захистом цивільного права або інтересу розуміється не сам процес як форма, в якій відбувається розгляд

питання про захист, а саме реальний результат цієї форми — задоволення вимог позивача, які він пред'являє до боржника.

У загальній класифікації строків у цивільному праві строк позовної давності відноситься до строків захисту цивільних прав, тобто таких строків, у межах яких особа, право якої порушено, може вимагати примусового здійснення або захисту свого права.

Оскільки основною формою захисту цивільного права є позов, то цей строк отримав назву строку позовної давності. Словосполучення «позовна давність», з одного боку, відображає зв'язок з формою захисту порушених прав (позов), а з другого — з тривалістю захисту права у часі (давність).

У цивілістичній літературі була відзначена схожість строків позовної давності з преклюзивними строками. Вона виражається в тому, що закон зі впливом і строку позовної давності, і преклюзивного строку пов'язує погашення тих можливостей, які закладені в суб'єктивному праві. У той же час зазначені строки вирівнюються один від одного тим, що преклюзивні строки — це строки існування суб'єктивного права в його непорушеному стані, строки ж позовної давності — це строки, під час яких допускається примусове здійснення порушеного суб'єктивного права.

Практичне значення розмежування цих строків полягає у тому, що вплив строку позовної давності погашає можливість примусового здійснення самого матеріального права і не тягне його припинення, вплив же преклюзивного строку припиняє існування цього права. Тому, як вірно відзначається в літературі, до припиняючих (преклюзивних) строків не застосовуються багато правил про позовну давність (про зупинення, переривання та інші).

Інститут позовної давності має цивільно-правову природу, оскільки визначає строки для захисту порушеного цивільного матеріального права або інтересу за допомогою примусових заходів, що застосовуються до боржника. Відповідно вплив строку позовної давності погашає не право на пред'явлення позову, а можливість здійснити у примусовому порядку саме порушене суб'єктивне право. Цей висновок знаходить своє підтвердження і в сучасному цивільному законодавстві. Зокрема, в ч. 2 ст. 267 ЦК закріплено положення, згідно з яким заява про захист цивільного права або інтересу має бути прийнята судом до розгляду незалежно від закінчення позовної давності.

Таким чином, законодавець чітко визначив, що дія строку позовної давності не розповсюджується на право пред'явлення позову до суду (у процесуальному значенні), що не можна сказати про право на позов у матеріальному значенні, тобто право на примусове здійснення порушеного цивільного суб'єктивного права за допомогою цивільного позову.

Призначення інституту позовної давності визначається роллю та завданнями цивільного права в цілому:

стимулює договірну дисципліну, активність сторін при здійсненні своїх прав та обов'язків, посилює взаємний контроль за виконанням останніх;

- упорядковує майнові відносини, вносить ясність і визначеність в існування, припинення та зміну цивільних правовідносин;

- полегшує встановлення судами об'єктивної істини по справі і таким чином сприяє винесенню вірних судових рішень.

- стабілізує і впорядковує цивільно-правові відносини, зміцнює договірну дисципліну, полегшує роботу юрисдикційних органів.

Позовна давність надає потерпілій особі чітко визначений, але цілком достатній строк для захисту свого права. Цей строк покликаний сприяти усуненню невизначеності у відносинах учасників цивільно-правового обороту, оскільки за відсутності позовної давності потерпіла особа могла б скільки завгодно довго утримувати боржника під загрозою застосування заходів державно-примусового впливу, не вдаючись при цьому до реалізації свого інтересу. Встановлення строку позовної давності має і суттєве процесуальне значення, оскільки із впливом тривалого часу ускладнюється (навіть унеможливується) збирання доказів, необхідних для розгляду справи судом.

Таким чином, встановлення строку позовної давності не тільки спонукає особу, права чи охоронювані інтереси якої порушено, до звернення в суд, а й слугує інтересам іншої сторони, встановлюючи часові межі такого звернення, сприяє стабільності правопорядку в цілому.

5.2. Види строків позовної давності

Сучасне цивільне законодавство розрізняє два види строків позовної давності: загальний та спеціальні. Їх відмінність ґрунтується на відмінності предмету спору.

Загальний строк позовної давності встановлюється тривалого у три роки (ст.257 ЦК) і поширюється на всі цивільні правовідносини, за винятком тих, на які поширюються строки спеціальної позовної давності.

Спеціальними називаються строки позовної давності, встановлені законом для окремих вимог (ст.258 ЦК) та враховує специфіку цих відносин.

Вони можуть бути скороченими або більш тривалими порівняно із загальним строком позовної давності (ч. 1 ст. 258 ЦК). Так, спеціальна позовна давність (або скорочена) в один рік застосовується до вимог:

- 1) про стягнення неустойки (штрафу, пені);
- 2) про спростування недостовірної інформації, вміщеної у засобах масової інформації;
- 3) про переведення на співвласника прав та обов'язків покупця у разі порушення переважного права купівлі частки у праві спільної часткової власності (ст.362 ЦК);
- 4) у зв'язку з недоліками проданого товару (ст.681 ЦК)
- 5) про розірвання договору дарування (ст.728 ЦК)

б) у зв'язку з перевезенням вантажу, пошти (ст.925 ЦК)

7) про оскарження дій виконавця заповіту (ст.1293 ЦК).

Більш тривалі спеціальні строки позовної давності застосовуються у двох випадках:

1. Спеціальна позовна давність у п'ять років застосовується до вимог про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом насильства або обману (ч. 3 ст. 258 ЦК). Тим самим такий правочин, по суті, породжує правові наслідки. Це зумовлене диспозитивністю цивільного права та такими засадами цивільного судочинства.

2. Спеціальна позовна давність у десять років застосовується до вимог про застосування наслідків нікчемного правочину (ч. 4 ст. 258 ЦК).

Передбачені частинами 3 і 4 ст. 258 ЦК строки більшої тривалого ніж загальний строк позовної давності, застосовуються у вітчизняному праві вперше і розповсюджуються лише на вимоги про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом насильства або обману та вимог про застосування наслідків нікчемного правочину і складають, відповідно, п'ять і десять років. Між тим, згідно з пунктом 7 Прикінцевих та перехідних положень ЦК до позовів про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину, право на пред'явлення якого виникло до 1 січня 2004 року, застосовується позовна давність, встановлена для відповідних позовів законодавством, що діяло раніше.

З прийняттям нового ЦК інститут позовної давності у вітчизняному цивільному праві вперше втратив свій безумовно імперативний характер. Так, згідно з правилом, закріпленим його ст. 259, сторонам відповідних правовідносин заборонено лише скорочувати встановлений законом строк позовної давності, в той час як збільшення вказаного строку дозволяється шляхом укладення відповідного договору. Зазначена обставина дозволяє віднести строк позовної давності до розряду так званих імперативно-диспозитивних строків. Більш активне застосування методу диспозитивності при регулюванні відносин, пов'язаних з позовною давністю, могло б поставити під загрозу ті важливі гарантії захисту суб'єктивних прав, які закладені в даному цивільно-правовому інституті. В той час як надання сторонам можливості за взаємною згодою збільшувати строк позовної давності розширює коло повноважень суб'єктів цивільних правовідносин та дозволяє вважати ст. 259 ЦК прогресивною нормою.

Правило даної статті має загальний характер і поширюється без виключення на всі види позовної давності. При цьому закон не встановлює максимальної межі збільшеного строку давності, тому є всі підстави зробити висновок про його потенційну необмеженість.

Абзац 2 п. 1 ст. 259 ЦК передбачає, що збільшення встановленого законом строку позовної давності відбувається шляхом укладення двох чи багатостороннього договору, який повинен мати обов'язкову письмову форму.

5.3. Визначення початку перебігу строку позовної давності

Згідно зі ст. 261 ЦК перебіг позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила. Зазначене правило носить загальний характер і поширюється на всі цивільні правовідносини, якщо інше не встановлено безпосередньо ЦК відносно певних видів прав або суб'єктів. Наприклад, у разі порушення цивільного права або інтересу неповнолітньої особи перебіг позовної давності починається від дня досягненні нею повноліття (ч. 4 ст. 261 ЦК).

Перебіг позовної давності, таким чином, закон пов'язує з одного боку, з об'єктивним моментом, тобто порушенням суб'єктивного права, а з іншого, із суб'єктивним моментом, тобто моментом, коли уповноважена особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила. Ці моменти, треба сказати, не завжди співпадають, хоча припускається, що потерпілий довідується про порушення свого права в момент його порушення. Однак якщо позивач доведе, що він довідався і міг довідатися про порушення лише пізніше, перевага віддається суб'єктивному моменту. В цьому випадку відповідач може доводити, що позивач міг довідатися про порушення права раніше, ніж він довідався фактично. І якщо буде доведено, що позивач не довідався своєчасно про порушення свого права внаслідок своєї недбалості, давність починає перебігати з того моменту, коли за обставинами справи позивач міг довідатися про порушення.

Об'єктивні передумови полягають в самому факті порушення суб'єктивного права, що належить даній особі. Між тим, на практиці досить поширеними є випадки випадки необізнаності особи про факт порушення її прав, тому момент самого порушення права та момент, коли уповноважений суб'єкт дізнався про таке порушення, можуть не збігатися. Отже, в такому випадку слід враховувати суб'єктивні передумови права на позов, яке виникає з дня, коли особа довідалася або могла довідатися про відповідне порушення. Врахування суб'єктивного моменту при визначенні початку перебігу строку позовної давності є додатковою гарантією захисту цивільних прав, адже відсутність в особі відомостей про порушення її права фактично унеможливує вчасне вжиття відповідних заходів захисту. Між тим, така необізнаність уповноваженого суб'єкта не повинна бути результатом його недбалого ставлення до охорони власних прав. У протилежному випадку судовий орган буде виходити не з того дня, коли особа дізналася про порушення її права, а з моменту, коли вона була повинна дізнатись про таке порушення. На практиці це можливо лише у тому випадку, коли орган який розглядає спір, буде мати об'єктивні данні про те, що з певного моменту заявник не міг не знати про факт порушення його права.

Треба звернути увагу на ту обставину, що п. 1 ст. 261 ЦК пов'язує початок перебігу позовної давності лише з обізнаністю тієї особи, якій належить порушене право. Навіть, якщо інша особа буде здійснювати свої повноваження щодо представництва інтересів потерпілого суб'єкта, перебіг строку позовної давності почнеться з моменту, коли потерпілий сам дізнається про факт порушення його прав. Практично, така ситуація є можливою у випадку звернення прокурора з позовом в інтересах невизначеного кола осіб.

Існуючі підходи до визначення початку перебігу строку давності пояснюються тим, що при порушенні відносних (зобов'язальних) правовідносин особа дізнається про порушення свого права в момент закінчення строку виконання зобов'язання, тобто одночасно, а при порушенні абсолютних прав (права власності, інших речових прав, авторських прав тощо) можливий розрив у часі між самим фактором порушення права і моментом, коли особа, чие право порушено, дізнається про це. Однак, як уявляється, помилковим є твердження законодавця про початок перебігу строку позовної давності з моменту, коли особа дізналася про порушення свого права чи про особу, яка порушила право. Вказані обставини повинні застосовуватись лише у сукупності, оскільки не маючи уявлень про порушника права (відповідача), потерпіла особа не має процесуальної можливості звернутись з позовом до суду, а відтоді й захистити власті права і охоронювані законом інтереси.

Крім цього загального правила, у законі закріплено низку спеціальних правил про початок перебігу строку позовної давності:

- 1) за зобов'язаннями з визначеним строком виконання перебіг позовної давності починається зі спливом строку виконання;
- 2) за вимогами про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом насильства, - з дня припинення насильства;
- 3) за вимогами про застосування наслідків нікчемного правочину - з дня, коли почалося його виконання;
- 4) у разі порушення цивільного права або інтересу неповнолітньої фізичної особи - від дня досягнення нею повноліття;
- 5) за регресними вимогами - з моменту виконання основного зобов'язання.

У відносних правовідносинах початок перебігу позовної давності залежить від змісту цих правовідносин. Наприклад, якщо боржник зобов'язаний здійснити певну дію (передати гроші, надати послуги тощо) в строк, визначений договором, позовна давність починає перебігати з наступного дня після строку виконання. Коли строк виконання зобов'язання не визначений або визначений моментом вимоги, перебіг позовної давності починається від дня, коли, у кредитора виникає право пред'явити вимогу про виконання зобов'язання. Якщо боржникові надається пільговий 7-денний строк для виконання такої вимоги, перебіг позовної давності починається після закінчення цього строку (ч. 5 ст. 261, ч. 2 ст. 530 ЦК). У зобов'язаннях, виконання яких відбувається частинами

(договір поставки, договір будівельного підряду, зобов'язання, що виникає з заподіяння шкоди здоров'ю фізичної особи та інші), право вимоги виникає в окремі строки (строки здійснення однорідних дій боржником) і, відповідно, перебіг позовної давності також починається з кожної вимоги окремо. Слід також мати на увазі, що у разі, коли продукцію поставляють (відвантажують) вузлами, однак за однією з відправок встановлено недостачу вузла або будь-якої його частини, строк позовної давності необхідно обчислювати не з моменту складання акту про нестачу цього вузла, а з дня складання акта про некомплектність продукції після закінчення відвантаження.

У тих відносних правовідносинах, в яких одним з обов'язків боржника є утримання від здійснення певних дій (наприклад, за видавничим договором автор зобов'язався під час дії цього договору не випускати в світ свого твору без письмової згоди на те видавництва), строк позовної давності починає перебігати з моменту, коли кредитор довідався або міг довідатися про порушення цього обов'язку боржником (здійснення ним відповідної дії). За таким же правилом визначається момент перебігу позовної давності в більшості абсолютних правовідносин (при порушенні права власності, авторського права та інших). За регресними зобов'язаннями перебіг позовної давності починається від дня виконання основного зобов'язання.

Вірне встановлення початкового моменту позовної давності як правило, виключає особливі труднощі встановлення кінцевого моменту його перебігу, оскільки воно відбувається за загальними правилами визначення строків, встановленими статтями 253— 255 ЦК.

Незалежно від змін, які можуть відбуватися у суб'єктному складі спірних правовідносин, встановлений строк позовної давності та порядок його обчислення залишаються незмінними. Дане правило має універсальний характер і застосовується незалежно від специфіки порушеного права та юридичного статусу уповноваженої особи. Наприклад, якщо кредитор в порядку статті 512 ЦК України відступив своє право вимоги, щодо якого вже розпочався перебіг строку позовної давності, для набувача цього права даний строк не розпочнеться заново, а буде продовжуватись.

Зупинення, переривання та відновлення строків позовної давності є спеціальними правовими інститутами, що спрямовані на посилення гарантій захисту порушених суб'єктивних прав. Час як форма існування матерії безперервний і тому його як такий ні зупинити, ні перервати, ні тим більше відновити не можна. І в такому випадку мова може йти або про зупинення, або про переривання строків позовної давності.

5.4. Зупинення та перерва строків позовної давності

На відміну від передбачених ч. 5 ст. 256 ЦК поважних причин пропуску строку позовної давності, які в разі визнання їх такими судом можуть призвести до продовження зазначеного строку, передбачені в ч. 1 ст. 263 ЦК обставини

автоматично, незалежно від їх оцінки судом, господарським або третейським судом, надають уповноваженій особі можливість скористатись своїм правом захисту навіть в той момент, коли за звичайних обставин позовна давність вже припинила б свою дію.

Сутність зупинення перебігу позовної давності полягає у тому, що строк, під час якого виникає і діє обставина, що перешкоджає захисту порушеного права, не зараховується у встановлений законом строк позовної давності. До таких обставин згідно зі ст. 263 ЦК відносяться:

1) надзвичайна або невідворотна за даних умов подія (непереборна сила);

2) відстрочення виконання зобов'язання (мораторій) на підставах, встановлених законом;

3) зупинення дії закону або іншого нормативно-правового акта, який регулює відповідні відносини;

4) перебування позивача або відповідача у складі Збройних Сил України або інших створених відповідно до закону військових формуваннях, які переведені на військовий стан.

До першої підстави відносять непереборну силу – це юридичний факт-подія, явище, що не залежить від волі, свідомості та бажання людини. Категорія непереборної сили містить в собі тільки стихійні природні явища: землетруси, повені, зсуви тощо.

Поняття «непереборної сили» згадується не тільки в розділі ЦК про позовну давність, але також і в інших законодавчих актах (п. 3 ч. 3 ст. 16 ЗУ «Про житлово-комунальні послуги» від 24.06.2004 р.; ст. 39 Правил надання послуг водо теплопостачання й водовідведення; абзац 1 п. 3 ст.1 Порядку збільшення строку пред'явлення й продовження строків декларування митному органу товарів і транспортних засобів, які переміщуються через митний кордон України; п. 1 ч. 1 ст. 176 КТМ).

Закон визнає перебіг строку позовної давності зупиненим також у тому випадку, якщо оголошено мораторій по зобов'язаннях (п. 2 ч.1 ст. 263 ЦК). Мораторієм визнається оголошена законом відстрочка платежів, внаслідок якої виявляється неможливим здійснити домагання або відстрочки для виконання зобов'язань, вироблене державою шляхом видання із цього приводу спеціального нормативного акту. Проте інформація про мораторій повинна бути доведена до відомості населення, всіх державних органів, як правило, через правовий акт (постанова або розпорядження уряду) у виконання закону про відстрочку виконання на певний строк або на час дії особливих обставин - стихійних лих, вій, епідемій, загальної кризи й т.п.

Прикладом введення мораторію є і ЗУ від 29.11.2001 р. „Про запровадження мораторію на примусову реалізацію майна ” щодо звернення стягнення за виконавчими документами на нерухоме майно та інші основні

засоби виробництва, що забезпечують виробничу діяльність державних підприємств.

Тісно пов'язаною із зазначеною обставиною є підстава зупинення перебігу строку позовної давності, передбачена п. 3 ч. 1 ст. 263 ЦК. Відповідно до цього правила, позовна давність зупиняється в разі прийняття компетентним державним органом рішення про тимчасове зупинення дії відповідного нормативно-правового акта без скасування останнього.

Так, Постановою КМУ від 01.08.1996 р. «Про зупинення приймання та переробки давальницької сировини для виробництва спирту, горілки й лікєро-горілочаних виробів та про порядок обкладання їх акцизним збором» з метою впорядкування виробництва спирту, горілки й лікєро-горілочаних виробів і забезпечення надходження коштів, припинений, починаючи з 01.08.1996 р., прийом і переробка на умовах постачання сировини для виробництва спирту, горілки і лікєро-горілочаних виробів від замовників незалежно від форм власності.

Перебіг позовної давності призупиняється також для осіб, що перебувають у складі Збройних Сил України або в інших, створених відповідно до закону, військових формуваннях, які переведені на воєнний стан (п. 4 ч.1 ст. 263 ГК). Слід зауважити, що позивач або відповідач повинні не просто перебувати у складі Збройних сил України, а проходити службу у військових частинах, переведених наказом командування Збройних сил України на воєнний стан.

У разі виникнення зазначених обставин, перебіг позовної давності зупиняється на весь час існування цих обставин. Від дня припинення обставин, що були підставою для зупинення перебігу позовної давності, перебіг позовної давності продовжується з урахуванням часу, що минув до його зупинення.

Перебування позивача у складі Збройних Сил України, не переведених на воєнний стан, за певних умов, може бути визнана поважною причиною пропуску строку позовної давності відповідно до ч. 5 ст. 267 ЦК України, однак до підстав, що зупиняють перебіг такого строку, вказана обставина не належить.

На відміну від передбачених ч. 5 ст. 256 ЦК України поважних причин пропуску строку позовної давності, які в разі визнання їх такими судом можуть призвести до продовження зазначеного строку, передбачені в ч. 1 ст. 263 ЦК обставини автоматично, незалежно від їх оцінки судом, господарським або третейським судом, надають уповноваженій особі можливість скористатись своїм правом захисту навіть в той момент, коли за звичайних обставин позовна давність вже припинила б свою дію.

Закон передбачає вичерпний перелік підстав зупинення перебігу строку позовної давності.

Отже, суд, третейський суд не вправі за своїм розсудом визнавати або не визнавати ту або іншу обставину, що виникла для конкретних осіб, у якості строку, що призупиняє перебіг позовної давності.

Відмінною рисою правового інституту зупинення строку позовної давності є те, що тривалість часу такого зупинення є невизначеною. Його закінчення, залежить лише від моменту зникнення відповідної перешкоди.

У певних випадках, внаслідок активних дій сторін перебіг строку позовної давності може перериватися. На відміну від зупинення перебігу позовної давності переривання позовної давності полягає у вчиненні особою передбачених законом дій, які переривають перебіг позовної давності і одночасно виступають підставою перебігу позовної давності спочатку. Час, який минув до переривання позовної давності, до нового давнісного строку не зараховується. Остання обставина є основною рисою правила переривання перебігу позовної давності, яка відрізняє його від правового інституту зупинення цього строку.

Перебіг позовної давності переривається:

1) вчиненням особою дії, що свідчить про визнання нею свого боргу або іншого обов'язку. З точки зору переривання строку давності, до зазначених у ч.1 ст.264 ЦК дій можуть належати не лише дії формального характеру, а й будь-які фактичні дії, що свідчать про визнання зобов'язаною особою боргу (часткове погашення боргу, повне або часткове визнання претензії, прохання про відстрочку виконання, сплата процентів за основним боргом). Якщо ч.2 ст.79 ЦК УРСР 1963 року дозволяла застосовувати таке правило лише щодо спорів, в яких однією або обома сторонами є громадяни, то ч.1 ст.264 ЦК не містить спеціальних вимог до суб'єктного складу спірних правовідносин;

2) у разі пред'явлення особою позову до одного з кількох боржників, а також якщо предметом позову є частина вимоги, право на яку має позивач (ч.2 ст. 264 ЦК). Якщо позов фактично пред'явлений, але не у встановленому процесуальним законом порядку (наприклад, порушено правило підвідомчості спору, позов пред'явлено до неналежного відповідача), перебіг позовної давності не переривається. З умови додержання заявником процесуальних правил пред'явлення позову перебіг позовної давності переривається з наступного дня після подачі позовної заяви. У випадку пред'явлення позову до неналежного відповідача та наступної його заміни належним в порядку ст.105 ЦК, переривання строку позовної давності відбувається з наступного дня після дати постанови судом ухвали про заміну сторони.

Щодо пред'явлення особою позову до суду, то слід підкреслити, що воно має відбутися в повній відповідності з вимогами матеріального та процесуального законодавства. Позов, пред'явлений з порушенням цих вимог, не приймається судом до провадження, залишається без розгляду і строку позовної давності не перериває.

Якщо суд залишив без розгляду позов, пред'явлений у кримінальному процесі, час від пред'явлення позову до набрання законної сили рішенням суду, яким позов було залишено без розгляду, не зараховується до позовної давності.

Якщо частина строку, що залишилася, є меншою, ніж шість місяців, вона продовжується до шести місяців (ст. 265 ЦК).

Таким чином, можна виділити певні відмітні ознаки зупинення та переривання позовної давності.

1. Так, якщо призупинення позовної давності представляє собою триваючий стан, то переривання виражається в однократній дії.

2. Якщо час, який сплинув до призупинення, зараховується в строк давності, то час, що сплинув до переривання давності, до уваги не береться.

3. Якщо після припинення обставин, що зупинили давність, остання продовжує перебігати далі на строк, що залишився, то з моменту переривання перебіг позовної давності поновлюється.

5.5. Відновлення строків позовної давності

Крім зупинення та переривання позовна давність може бути «відновлена». Якщо суд визнає поважними причини пропущеної позовної давності, порушене право підлягає захисту (ч. 5 ст. 267 ЦК).

Згідно із загальним правилом, після закінчення строку позовної давності особа втрачає можливість удатися до судового захисту порушеного права. Між тим, нормою ч. 1 ст. 267 ЦК передбачено, що боржник або інша зобов'язана особа, яка виконала зобов'язання після спливу позовної давності, не має права вимагати повернення виконаного. Дане положення є додатковою гарантією захисту прав кредитора та законодавче закріпленням підтвердженням того, що навіть в разі спливу строку позовної давності суб'єктивне право продовжує існувати. При цьому факт необізнаності боржника про закінчення строку позовної давності юридичного значення не має.

Частина 2 даної статті закріплює право суб'єктів цивільних правовідносин на позов у процесуальному розумінні, згідно з яким особа, яка вважає, що її суб'єктивне право порушене, вправі звернутись до компетентних державних органів за захистом незалежно від спливу строку позовної давності.

На відміну від імперативного правила ст. 75 ЦК УРСР 1963 року, яке передбачало обов'язковість застосування позовної давності, ч. 3 ст. 267 ЦК передбачає можливість застосування даного правового інституту лише за заявою сторони. Зміст даної норми свідчить про більш широке застосування законодавцем принципу диспозитивності в регулюванні відносин позовної давності. Закон не конкретизує, яка саме сторона спору має зробити заяву про застосування позовної давності, тому, здається, не буде помилкою віднести до таких осіб як відповідача, так і позивача. При цьому треба враховувати, що така заява повинна бути зроблена під час розгляду справи судом першої інстанції до моменту винесення ним рішення по суті заявлених вимог. Тому посилення відповідача на пропуск позивачем строку позовної давності лише при наступному апеляційному чи касаційному оскарженні рішення суду першої інстанції скоріше за все не призведе до очікуваного скаргником ефекту.

Відповідно до ч. 4 ст. 267 ЦК вплив строку позовної давності є самостійною підставою для відмови в позові незалежно від того, чи дійсно права позивача порушені. Оскільки цивільно-правовий інститут позовної давності належить до інститутів матеріального права, суд, встановивши, що строк давності пропущено і підстав для його продовження немає, може відмовити в задоволенні позову, а не закрити провадження у справі.

Між тим, відмова у задоволенні позовних вимог можлива лише за наявності двох умов. По-перше, про застосування позовної давності одна із сторін справи повинна зробити відповідну заяву, по-друге, причини такого пропуску повинні бути визнані судом неповажними. У протилежному випадку порушене право підлягає захисту. Зокрема, право потерпілого суб'єкта цивільних правовідносин отримати захист в разі поважності причин пропуску ним строку позовної давності прямо передбачене ч. 5 ст. 267 ЦК. Поважність причин пропуску є оціночною категорією, яка повинна встановлюватись судом у кожному окремому випадку з врахуванням обставин конкретної справи. Зокрема, до таких обставин можуть належати тяжка хвороба, безпорадний стан та інші обставини, які свідчать про відсутність у заявника об'єктивної можливості здійснити захист своїх прав або інтересів. Дане правило має загальний характер і застосовується незалежно від суб'єктного складу спірних правовідносин.

Поважність причин пропуску є оціночною категорією, яка повинна встановлюватись судом у кожному окремому випадку з врахуванням обставин конкретної справи. Зокрема, до таких причин можуть належати тяжка хвороба, безпорадний стан та інші обставини, які свідчать про відсутність у заявника об'єктивної можливості здійснити захист своїх прав або інтересів. Дане правило має загальний характер і застосовується незалежно від суб'єктного складу спірних правовідносин.

До поважних причин відносяться перешкоди, які є непереборними саме для даної особи, але не непереборними взагалі. В останньому випадку мова буде йти про зупинення позовної давності. При оцінці поважних причин пропуску позовної давності суд має враховувати можливість пред'явлення позову через представника, пересилання позову через пошту і т. д. Зокрема, не можна визнати поважною причиною тривале листування між сторонами.

Поновлення строку позовної давності полягає в тому, що суд, господарський або третейський суд, визнавши, що строк пропущено з поважної причини, поновлює перебіг строку позовної давності шляхом винесення рішення про захист порушеного права. У зв'язку з цим право на позов у наущі розглядається у двох аспектах: процесуальному - як право особи, чие суб'єктивне право порушено, на пред'явлення позовної заяви до суду, господарського або третейського суду про захист свого суб'єктивного права; матеріальному - як право особи на задоволення власних позовних вимог по захисту порушеного права.

Правила про зупинення, переривання та відновлення позовної давності поширюються як на загальний строк позовної давності, так і на спеціальні строки.

5.6. Вимоги, на які позовна давність не поширюється

Встановлюючи правила позовної давності, законодавець виходить із принципу неприпустимості безстрокового збереження можливості застосувати примусові заходи до особи, яка порушила право іншого суб'єкта. Однак в певних випадках законодавець керується не лише тими принципами, з метою реалізації яких запроваджено інститут позовної давності, а й мотивами необхідності забезпечення прав, ефективний захист яких не може бути обмежений будь-якими строками.

За загальним правилом позовна давність поширюється на всі цивільні правовідносини. У той же час об'єктивна природа деяких суб'єктивних прав або особлива зацікавленість держави в забезпеченні підвищеної охорони деяких прав виключає можливість застосування до них позовної давності.

Стаття 268 ЦК містить відкритий перелік вимог, на які позовна давність не поширюється:

1. на вимогу, що випливає з порушення особистих немайнових прав, крім випадків, установлених законом;
2. на вимогу вкладника до банку (фінансовій установі) про видачу вкладу;
3. на вимогу об відшкодування шкоди, заподіяного каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю;
4. на вимогу власника або іншої особи про визнання незаконним правового акту органа державної влади, органа влади АРК або органа місцевого самоврядування, яким порушене його право власності на інше речове право;
5. на вимогу страхувальника (застрахованої особи) до страховика про здійснення страхової виплати (страхового відшкодування);
6. на вимогу центрального органа виконавчої влади, що здійснює керування державним резервом, відносно виконання зобов'язань, які впливають із ЗУ «Про державний матеріальний резерв».

Даний перелік не є вичерпним, і законом можуть бути встановлені також інші вимоги, на які не поширюється позовна давність (ч.2 ст.268 ЦК).

Для захисту особистих немайнових прав строки позовної давності, як правило, не встановлюються, крім випадків встановлених законом (п.1 ч.1 ст. 268 ЦК України).

Не застосовуються строки давнини по вимогах вкладників до банку (фінансовій установі) про видачу внесків (п. 2 ч. 1 ст. 268 ЦК). Основна причина, у чинність якої відповідні вимоги віднесені до числа не охоплених позовною давністю, складається в їх безстроковому характері.

У відповідності зі ст. 47 ЗУ «Про банки й банківську діяльність» операції по прийняттю внесків (деPOSITIV) від юридичних і фізичних осіб

можуть здійснювати які-небудь банки. Під банком у цьому законі розуміють юридична особа, що має виключне право на підставі ліцензії НБУ здійснювати операції із залучення у внески коштів фізичних і юридичних осіб і розміщення зазначених коштів від свого імені на власних умовах і на власний ризик, відкриття й ведення банківських розрахунків фізичних і юридичних осіб.

Відповідно до ч.1 ст. 76 ЗУ «Про використання ядерної енергії й радіаційної безпеки», право на подачу позову про відшкодування ядерної шкоди, заподіяного життю й здоров'ю особи, не обмежується строком давнини.

Положення про незастосування позовної давності до вимог про відшкодування шкоди, заподіяного каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю міститься в п.3 ч.1 ст. 268 ЦК.

До невід'ємних прав людини ст.56 Конституції України відносить право а відшкодування за рахунок держави або органів місцевого самоврядування матеріальної й моральної шкоди, заподіяного незаконним рішенням органів державної влади й місцевого самоврядування при здійсненні ними своїх повноважень. З урахуванням цієї норми Конституції й абсолютного характеру права власності, по ЦК, позовна давність не поширюється й на вимогу власника або іншої особи про визнання незаконним правового акту органа державної влади, органа влади АРК або органа місцевого самоврядування, яким порушене його право власності або інше речове право (п.4 ч.1 ст.268 ЦК), тобто, усунення яких-небудь порушень прав власника, навіть якщо ці порушення були об'єднані з позбавленням володіння. Оскільки, названі порушення мають тривалий характер, те постійно «відсувається» початковий момент плинущо позовної давності з кожним новим порушенням прав власника

або іншої особи, що ж стосується органа державної влади, органа влади АРК або органа місцевого самоврядування, яким порушене його право власності або інше речове право, те ці органи порушують права зазначених осіб по володінню, користуванню й розпорядженню приналежної їм майном.

На вимогу страхувальника (застрахованої особи) до страховика про здійснення страхової виплати (страхового відшкодування) позовна давність так само не поширюється (п.5 ч.1 ст. 268 ЦК).

Інакше кажучи, якщо збитки можуть бути підтверджені страховиком через невизначений час із моменту настання страхового випадку, то і страхова сума (страхове відшкодування) повинне бути виплачене через невизначений час.

Позовна давність не поширюється на вимогу центрального органа виконавчої влади, що здійснює керування державним резервом, відносно виконання зобов'язань, які випливають із ЗУ «Про державний матеріальний резерв» (п.6 ч.1 ст. 268 ЦК). Так, відповідно до ч.6 ст.14 цього закону не підлягають дії позовної давності вимоги про застосування майнової відповідальності до постачальника (виготовлювачеві) матеріальних цінностей,

поставлених (закладених) у державний резерв, у випадку виявлення в них прихованих дефектів.

Закон передбачає можливість і надалі встановлювати правила про незастосування строку позовної давності до окремих видів вимог з урахуванням доцільності й необхідності. Разом з тим є ряд видів вимог, про які не згадано в ст. 268 ЦК, однак, виходячи із сутності відносин, на підставі яких ці вимоги виникають, можна зробити висновок про те, що до них давнісні строки не застосовуються.

До таких вимог відносять вимоги про стягнення аліментів (коштів на зміст дітей), стягуваних з батьків і інших родичів, у випадках, установлених законом. Аліментні відносини засновані на сімейно-шлюбних зв'язках людей. Сімейні відносини й майнові права, що випливають із них, і обов'язки не можуть бути обмежені яким-небудь строком.

Не застосовується позовна давність до вимог власника або іншого власника про усунення яких-небудь порушень його права, хоча б ці порушення й не були з'єднані з позбавленням володіння. Це пояснюється тривалим характером порушення права власності, що постійно повторюється, і наслідку якого залишаються не припиненими.

5.7. Наслідки спливу строків позовної давності

Закінчення позовної давності позбавляє уповноважену особу можливості захистити своє порушене матеріальне право у суді.

Закінчення позовної давності погашає право на позов у матеріальному значенні, тобто можливість примусового здійснення суб'єктивного цивільного права за допомогою позову. Але при визначенні наслідків закінчення позовної давності слід розрізняти вимоги основні, тобто такі, що існували до порушення (наприклад, вимога про погашення боргу), та вимоги додаткові, встановлені для забезпечення прав від можливих порушень (наприклад, стягнення неустойки, накладення стягнення на заставлене майно тощо). Для кожної вимоги позовна давність перебігає самостійно. Основна вимога продовжує захищатися позовною давністю навіть тоді, коли додаткова вимога вже погашена давністю. Але коли позовна давність закінчилася для основної вимоги вважається, що позовна давність закінчилася і до додаткової вимоги (ст. 266 ЦК).

Право на позов у процесуальному значенні не залежить від збігу тих чи інших строків і не погашається закінченням позовної давності. Тому суддя зобов'язаний прийняти заяву про захист цивільного права або інтересу навіть у тому випадку, якщо під час її подачі очевидно, що позовна давність закінчилася (ч.2 ст.267 ЦК). Така вимога закону не є формальною. Частина 2 даної статті закріплює право суб'єктів цивільних правовідносин на позов у процесуальному розумінні, згідно з яким особа, яка вважає, що її суб'єктивне право порушене, вправі звернутись до компетентних державних органів за захистом незалежно від спливу строку позовної давності.

На відміну від імперативного правила ст. 75 ЦК УРСР 1963 року, яке передбачало обов'язковість застосування позовної давності, ч. 3 ст. 267 ЦК передбачає можливість застосування даного правового інституту лише за заявою сторони. Зміст даної норми свідчить про більш широке застосування законодавцем принципу диспозитивності в регулюванні відносин позовної давності. Закон не конкретизує, яка саме сторона спору має зробити заяву про застосування позовної давності, тому, здається, не буде помилкою віднести до таких осіб як відповідача, так і позивача. При цьому треба враховувати, що така заява повинна бути зроблена під час розгляду справи судом першої інстанції до моменту винесення ним рішення по суті заявлених вимог. Тому посилання відповідача на пропуск позивачем строку позовної давності лише при наступному апеляційному чи касаційному оскарженні рішення суду першої інстанції скоріше за все не призведе до очікуваного скаргником ефекту.

Як відзначалося вище, позовна давність може зупинятися, перериватися; з'ясувати ж та встановити з повною достовірністю юридичні підстави для зупинення та переривання перебігу строків позовної давності можливо тільки в результаті судового розгляду справи. Відмова в прийнятті позову з самого початку виключає можливість перевірити реальні обставини і, відповідно, надати необхідний захист порушеним правам або інтересам особи. В тому випадку, коли буде встановлено факт пропуску позовної давності і не знайдено підстав для її «відновлення», суд відмовить особі в позові (ч. 4 ст. 267 ЦК). Треба, однак, підкреслити, що позовна давність застосовується судом лише за заявою сторони у спорі, зробленою до винесення ним рішення (ч. 3 ст. 267 ЦК).

Відповідно до ч. 3 ст. 267 ЦК позовна давність застосовується судом тільки за заявою сторони у спорі, зробленою до винесення судового рішення. Тобто, можна стверджувати, що право на позов у процесуальному аспекті не погашається закінченням строку позовної давності, оскільки позовна давність - це інститут матеріального, а не процесуального права. Навпаки, згідно з ч. 4 ст. 267 ЦК вплив позовної давності, про застосування якої заявлено стороною у спорі, є підставою для відмови у позові і тому право на позов у матеріальному аспекті, за загальним правилом, погашається закінченням строку позовної давності, якщо суд не визнає причини її пропуску поважними. За загальним правилом із закінченням строку позовної давності втрачається можливість отримати захист порушеного матеріального суб'єктивного права у примусовому порядку за допомогою позову (вимагати виконання обов'язку боржником за допомогою примусу). Не можна, однак, виключати, що боржник сам виконає свій обов'язок, незважаючи на пропуск позовної давності. Це може відбутися з причин неосвіченості про закінчення

позовної давності або навмисно. Але які б причини не були, особа, яка виконала зобов'язання після закінчення позовної давності, не має права вимагати повернення виконаного, навіть якщо вона у момент виконання не

знала про закінчення позовної давності (ч. 1 ст. 267 ЦК). Зазначене правило поширюється на будь-які цивільні правовідносини — правовідносини власності, зобов'язання і т. д.

Відмова в позові означає відмову в позовному захисті суб'єктивного права або інтересу і як наслідок неможливість його примусового здійснення. Стосовно існування самого суб'єктивного цивільного права після закінчення позовної давності думки вчених розійшлися.

Закріплюючи вказане правило, закон виходить з того, що боржник виконує свій юридичний, а не тільки моральний обов'язок. Крім того, можливість відновлення позовної давності при наявності поважних причин свідчить також про збереження у позивача матеріального суб'єктивного права. Якщо ж виходить з того, говорить проф. А. П. Сергєєв, що закінчення строку позовної давності автоматично погашає суб'єктивне право, прийшлося б констатувати, що в такому випадку суд наділяє особу суб'єктивним правом, що не входить в його повноваження і суперечить основним принципам цивільного судочинства. Більше того, позовна давність застосовується судом лише за заявою сторони у спорі. Якщо пов'язувати із закінченням давності існування матеріального права, а не тільки можливість його примусового здійснення, необхідно було б дійти висновку, що питання про право позивача залежить від розсуду відповідача, що також суперечить принципам цивільного права. Введення до ЦК набувальної давності (ст. 344 ЦК), тобто набуття права власності на рухоме чи нерухоме майно за давністю відкритого, безперервного володіння також свідчить про те, що факт закінчення позовної давності не припиняє матеріального права.

Таким чином, із закінченням позовної давності суб'єктивне цивільне право не припиняється, хоча уповноважена особа лишається можливості здійснити це право у примусовому порядку.

Контрольні питання:

1. Поняття та правове значення позовної давності.
2. Види строків позовної давності.
3. Визначення початку перебігу строку позовної давності.
4. Призупинення та перерва строків позовної давності.
5. Відновлення строків позовної давності.
6. Вимоги, на які позовна давність не поширюється.
7. Наслідки спливу строків позовної давності.

Рекомендована література:

Основна

1. Конституція України. – К.: Право, 1996. – 40 с.
2. Господарський кодекс України // Офіційний вісник України. – 2003. – №11. – С. 303 – 458.
3. Цивільний кодекс України // Офіційний вісник України. – 2003. – №11. – С. 3 – 302.
4. Закон України “Про Антимонопольний комітет України” №3659-12 від 26 листопада 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – №50. – Ст. 472.
5. Закон України “Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом” №2343-12 від 14 травня 1992 р. (у редакції від 30 червня 1999 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – №42 – 43. – Ст. 378.
6. Закон України “Про господарські товариства” №1576-12 від 19 вересня 1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – №49. – Ст. 682.
7. Закон України “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб підприємців” №755-VI від 15 травня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №31-32. – Ст. 263.
8. Закон України “Про міжнародні договори України” №1906-15 від 29.06.2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №50. – Ст. 540.
9. Закон України “Про захист від недобросовісної конкуренції” №236/96 від 7 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №36. – Ст. 164.
10. Закон України “Про захист економічної конкуренції” №3486-VI від 11 січня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №12. – Ст. 64.
11. Закон України “Про захист прав споживачів” №1023-12 від 12 травня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №30. – Ст. 379.
12. Закон України “Про зовнішньоекономічну діяльність” №959-12 від 16 квітня 1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – №29. – Ст. 377.
13. Закон України “Про ліцензування певних видів господарської діяльності” №1775-III від 1 червня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – №36. – Ст. 299.
14. Закон України “Про міжнародний комерційний арбітраж” №4002-12 від 24.02.99 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №25. – Ст. 198.
15. Закон України “Про патентування деяких видів підприємницької діяльності” від 23 березня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №20. – Ст. 82.
16. Закон України “Про режим іноземного інвестування” №93/96 від 19 березня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №19. – Ст. 80.
17. Закон України “Про стандартизацію” №2408-III від 17 травня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №31. – Ст. 145.
18. Закон України “Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг” №2664-III від 12 липня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – №1. – Ст. 1.

Додаткова

1. Антонюк О.І. Фізичні особи як суб'єкти цивільного права: Навчально-методичний посібник. –Донецьк: Норд-Пресс. 2005. 124с.
2. Гуев А.Н. Гражданское право: Учебник: В 3 т. — М.: ИНФРА-М., 2003.
3. Цивільне право України. — Частина 1/ За ред. Ч.Н. Азімова, С.Н. Приступи, В.М. Ігнатенка. — Харків: Право, 2000.
4. Цивільне право України. У двох книгах / За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002.
5. Цивільне та сімейне право України: Навчально-практичний посібник/ За ред. С.О. Харитонова, А.І. Дрішлюка. — Х.: ТОВ «Одіссей», 2002.
6. Цивільний кодекс України. Коментар /За ред. С.О. Харитонова, О.М. Калітенко. — Х.: ТОВ «Одіссей»: Юрид. літ., 2003.

Цивільне право
Курс лекцій
для студентів економічних спеціальностей
(Загальна частина)

Пархоменко Марина Миколаївна

Підписано до друку 29.09.2011. Формат 60×84 1/16. Ум. друк. арк. 5,5.
Друк лазерний. Замовлення № 20/11. Тираж 20 прим.

Надруковано в Видавничому центрі КП ДВНЗ „ДонНТУ”